

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA
Departman za arhitekturu i urbanizam

mr Maja Đilas

**PROSTORI REPREZENTACIJE MOĆI
ALTERNATIVNIH KULTURNIH PRAKSI
U JUGOSLAVIJI: 1945-1980.**

Doktorska disertacija

Mentor: prof. dr Radivoje Dinulović

Novi Sad, 2014.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA
KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR		
Identifikacioni broj: IBR		
Tip dokumentacije: TD		Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ		Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR		Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU		Maja Đilas
Mentor: MN		dr Radivoje Dinulović, redovni profesor
Naslov rada: NR		Prostori alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji: 1945-1980.
Jezik publikacije: JP		Srpski
Jezik izvoda: JI		Srpski i engleski
Zemlja publikovanja: ZP		Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP		Autonomna pokrajina Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO		2014.
Izdavač: IZ		Autorsko reprint izdanje
Mesto i adresa: MA		Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 6
Fizički opis rada: FO		(poglavlja VIII / stranica 178 / slika 28 / grafikona/ tabela 1 / referenci 262)
Naučna oblast: NO		Arhitektura i urbanizam
Naučna disciplina: ND		Arhitektonsko-urbanističko projektovanje, istorija i teorija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO		Alternativna kultura – mejnstrim (<i>mainstream</i>) kultura, arhitektura i urbanizam, pojedinac – kolektivno biće, Jugoslavija, prostor kulture, svakodnevnica
UDK		
Čuva se: ČU		Biblioteka Fakulteta tehničkih nauka, Novi Sad
Važna napomena: VN		
Izvod: IZ		Rad istražuje alternativne kulturne prakse arhitekture i urbanizma u Jugoslaviji, nastale u periodu 1945. i 1980. Teorijske, edukativne, kustoske, umjetničke i profesionalne arhitektonske prakse su sagledane u kontekstu socijalističke svakodnevice i modernizma. Objašnjene su osnovne karakteristike fenomena alternativnih kulturnih praksi, prostora i autora, njihova reprezentativna moć kao sastavni dio reprezentacije moći države, njihova posebnost kao prostorno-kulturnog fenomena i trajne posljedice nezavisno od izmjenjenih uslova i okolnosti u kojima danas postoje.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP		29. septembar 2010.
Datum odbrane: DO		
Članovi komisije:	Predsjednik i član:	Dr Radoš Radivojević, redovni profesor, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu
	Član:	Dr Jelena Atanacković Jeličić, vanredni profesor, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu
		Dr Jelena Todorović, vanredni profesor, Fakultet likovnih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu
		Dr Tatjana Dadić Dinulović, vanredni profesor, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu
	Član i mentor:	Dr Radivoje Dinulović, redovni profesor, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

UNIVERSITY OF NOVI SAD

FACULTY OF TECHNICAL SCIENCES

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO		
Identification number: INO		
Document type: DT		Monograph documentation
Type of record: TR		Textual printed material
Contents code: CC		PhD thesis
Author: AU		Maja Đilas
Mentor: MN		Prof. PhD Radivoje Dinulović
Title: TI		Spaces of Alternative Cultural Practices in Yugoslavia: 1945-1980
Language of text: LT		Serbian
Language of abstract: LA		Serbian/English
Country of publication: CP		Republic of Serbia
Locality of publication: LP		Autonomous Province of Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY		2014
Publisher: PU		Author's re-print edition
Publication place: PP		Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 6
Physical description: PD		(chapters 8 / pages 178 / pictures 28 / graphs/ tables 1 / footnotes 262)
Scientific field: SF		Architecture and Urbanism
Scientific discipline: SD		Architectural-urban design, history and theory
Subject, Key words SKW		alternative culture - mainstream culture, architecture and urbanism, space of culture, Yugoslavia, individual - being collective, daily life
UC		
Holding data: HD		Library of the Faculty of Technical Sciences, Novi Sad
Note: N		
Abstract: AB		The paper explores alternative cultural practices of architecture and urban planning in Yugoslavia, from the period 1945 and 1980. Theoretical, educational, curatorial, artistic and professional architectural practices have been viewed in the context of everyday life and socialist modernism. Explains the basic characteristics of the phenomenon of alternative cultural practices, space and authors, their representative power as an integral part of the team and not the state, their uniqueness as spatially-cultural phenomenon and lasting effects independently of the changed conditions and circumstances exist today.
Accepted on Scientific Board on: AS		September 29, 2010
Defended: DE		
Thesis Defend Board: DB	President:	Phd Radoš Radivojević, Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad
	Member:	PhD Jelena Atanacković Jeličić, Associate Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad
		PhD Jelena Todorović, Associate Professor, Faculty of Fine Arts, University of the Arts Belgrade
		PhD Tatjana Dadić Dinulović, Associate Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad
	Member, Mentor:	PhD Radivoje Dinulović, Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad

SADRŽAJ

PREDGOVOR	VI
------------------	-----------

REZIME	VII
---------------	------------

RESUME	VIII
---------------	-------------

SKRAĆENICE	IX
-------------------	-----------

I	ISTRAŽIVAČKI I METODOLOŠKI OKVIR	1
----------	---	----------

⟨	Predmet i problem istraživanja	1	
⟨	Prostor kulture, pojam i osnovne odrednice	3	
⟨	Ciljevi i zadaci istraživanja	4	
⟨	Polazne pretpostavke	5	
⟨	Metodologija istraživanja	6	
⟨	Pregled dosadašnjih istraživanja u odnosu na istraživački problem	8	
⟨	Struktura rada	12	IV

II	<i>YUGO-MAINSTREAM: PROSTORI SVAKODNEVICE</i>	17
-----------	--	-----------

⟨	Jugoslovenska svakodnevica, pojam i osnovne odrednice	17	
⟨	Stanovanje i stambeni prostori	21	
⟨	Rad i privredni prostori	26	
⟨	Prostori slobodnog vremena	27	
⟨	Saobraćaj	30	

III	KRITIČKI PRIKAZ ALTERNATIVNIH KULTURNIH PRAKSI	49
------------	---	-----------

⟨	Bogdan Bogdanović	50	
	Spomenička arhitektura	53	
	Mali urbanizam	56	
	Zelena kutija	59	
	Nova škola arhitekture	60	
	Seoska škola za filozofiju arhitekture	65	

«	Vjenceslav Richter	75
	Sinturbanistička teorija	76
	Gravitacija i crtež	80
	Arhitektura paviljona	81
«	Andrija Mutnjaković	95
	Znate li stanovati	95
	Pravo na samostvaralaštvo	97
	Lebdeća arhitektura	99
«	Zlatko Ugljen	105
	Univerzalni prostor	105
«	Vojin Bakić	111
	Utilitarna zapremina skulpture	111

IV NAPOMENE I PREGLED REZULTATA ISTRAŽIVANJA 119

v

V BIBLIOGRAFIJA 125

VI POPIS I IZVOR ILUSTRACIJA 145

VII INDEKS IMENA I POJMOVA 153

VIII BIOGRAFIJA MAJE ĐILAS 165

PREDGOVOR

Dugujem zahvalnost brojnim sagovornicima, pojedincima i institucijama, čija je stručna, ljudska i finansijska pomoć omogućila istraživanje i pisanje ove doktorske disertacije.

Najprije, hvala profesorima na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu. Posebno zahvaljujem profesorima programa magistarskih studija Savremena arhitektura i urbanizam i profesoru dr Ranku Radoviću koji me je uveo u „poetsku“ širinu grada i arhitekture.

Iskrenu zahvalnost dugujem mentoru profesoru dr Radivoju Dinuloviću za hrabrost koju je osvijestio u mom profesionalnom i privatnom životu.

Tokom istraživanja u institucijama, srela sam sjajne pojedince: Anu Porok i Damjana Prelovšeka u Plečnikovoj zbirci u Ljubljani, Bogu Zupančiča i Nelu Grafenauer u Muzeju za arhitekturu i dizajn u Ljubljani, Janeza Bregara u Istorijском arhivu Ljubljane, Vesnu Meštrić u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, Velimira Neidhardta u Zagrebu, Ognjana Španovića u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, Aleksandra Radojevića iz Beograda, Ognjenku Finci, Zlatka Ugljena i Ninu Ugljen Ademović na Arhitektonskom fakulteta u Sarajevu, Veru Hladni u Republičkom arhivu u Banjoj Luci, Ratku Marić u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci u Banjoj Luci, Tomasa Tafanetija u Biblioteci i Arhivu Trijenala u Milanu. Svima dugujem ogromnu zahvalnost.

Hvala prijateljima Sretku Purkoviću iz Beograda, Ljiljani Čekić iz Banja Luke i Davoru Grgiću iz Zagreba za vrijeme i trud. Bliskim prijateljima, kolegama i studentima, Arhitektonsko-građevinskog fakulteta u Banjoj Luci dugujem zahvalnost na sjajnoj saradnji tokom godina i posebno hvala saradnicima jer su mi izašli u susret i smanjili moje nastavno opterećenje tokom jednog semestra. Hvala Ministarstvu nauke i tehnologije Vlade RS koje je stipendiralo izradu doktorske disertacije.

Bez pomoći, podrške i razumijevanja mojih roditelja i porodice ovaj napor ne bi imao smisla. Oni su sa radošću dočekali svaki moj rezultat.

Uz Srđana svaki korak postaje radost.

Unaprijed hvala svim čitaocima.

REZIME

Rad istražuje alternativne kulturne prakse arhitekture i urbanizma u Jugoslaviji, nastale u periodu od 1945. do 1980. godine. Teorijske, edukativne, kustoske, umjetničke i profesionalne arhitektonske prakse su sagledane u kontekstu socijalističke svakodnevice i jugoslovenskog modernizma. U radu je prikazano, analizirano i vrjednovano pet autora i trinaest studija slučaja. Objašnjene su osnovne karakteristike fenomena alternativnih kulturnih praksi, prostora i autora, njihova reprezentativna moć kao sastavni dio reprezentacije moći države, njihova posebnost kao prostorno-kulturnog fenomena i trajne posljedice nezavisno od izmjenjenih uslova i okolnosti u kojima danas postoje – postjugoslavija i postdisciplinarnost.

Istraživanje ima teorijski i praktični dio. U teorijskom dijelu rada, naučnom metodom analize sadržaja, sistematski su analizirani fenomeni značajni za praktični dio istraživanja, od opštih ka posebnim. Analizirani su pojmovi, kultura i prostor kulture, i relacije među pojmovima, kultura i svakodnevice i prostor kulture i kulturna praksa. Kao poseban segment, razmatrano je pitanje kontekstualizacije osnovnih i njima srodnih pojmova kako bi se razumio jugoslovenski socijalizam i modernizam u kojem nastaje arhitektonska i urbanistička produkcija. U praktičnom dijelu rada, metodama analize sadržaja i studije slučaja, razmatrana je alternativna stana pojedinačnih arhitektonski i urbanističkih praksi, bilo da se radi o primjeni alternativnog postupka, sredstava ili načina mišljenja.

Ključne riječi: alternativna kultura – mejnstrim (*mainstream*) kultura, arhitektura i urbanizam, pojedinac – kolektivno biće, Jugoslavija, prostor kulture, svakodnevice

RESUME

The paper explores alternative cultural practices of architecture and urban planning in Yugoslavia, resulting in a period of 1945 until 1980. Theoretical, educational, curatorial, artistic and professional architectural practices have been viewed in the context of everyday life and the Yugoslav socialist modernism. This paper describes, analyzes and validated ten case studies of alternative architectural and urban practice. Explains the basic characteristics of the phenomenon of alternative cultural practices, space and authors, their representative power as an integral part of the team and not the state, their uniqueness as spatially - cultural phenomenon and lasting effects independently of the changed conditions and circumstances exist today.

The research has both theoretical and practical part. In the theoretical part of the work, the scientific method of content analysis, systematically analyzed phenomena relevant to the practical part of the research, from the general to the specific. We analyzed the concepts, culture and space culture, and relations between the concepts, culture and everyday life and culture space and cultural practices. As a special segment, considered the question of contextualization of basic and related concepts in order to understand the context of Yugoslav socialism and modernism, in which occurs the architectural and urban production of the former Yugoslavia. In the practical part of the work, the methods of content analysis and case studies, discussed the alternative flat individual architectural and urban practice, whether it is on the application of alternative procedures, means or way of thinking.

Key words: alternative culture - mainstream culture, architecture and urbanism, space of culture, Yugoslavia, individual - being collective, daily life

SKRAĆENICE

A&C *Architecture & Children*

AZ W *Architekturzentrum Wien*

BIO Bijenale industrijskog dizajna

CIAM *Congrès Internationaux d'ArModerne*

CIO Centar za industrijsko oblikovanje

CIP Centar za istraživanje prostora

CK KPJ Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

ETH *Eidgenössische Technische Hochschule*

EXAT Eksperimentalni atelje

FNRJ Federativna Narodna Republika Jugoslavija

ICSID *International Council of Thr Society for Industrial Design*

INDOK centar Informaciono-dokumentacioni centar

JNA Jugoslovenska narodna armija

MAO Muzej za arhitekturo in oblikovanje

NT Nove tendencije

SFRJ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SIO Studio za industrijsko oblikovanje

SIZ Samoupravna interesna zajednica

T1 – T5 Nove tendencije 1 – Nove tendencije 5

UIA *International Union of Architects*

I

ISTRAŽIVAČKI I METODOLOŠKI OKVIR

◀ Predmet i problem istraživanja

Istraživanje se oslanja na fenomene koji su kontinuirano ispitivani na postdiplomskim studijima od 2003. godine na smjeru Savremena arhitektura i urbanizam novosadske škole arhitekture, a posebno u magistarskom radu „Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji od 1941. do 1980. godine“¹. Ispitivani su pojam, prostori i prakse državnog spektakla u funkciji reprezentacije moći države Jugoslavije. Identifikovane su prakse državnog spektakla i tipološki klasifikovani prostori njihovog dešavanja. Ovakav pristup, koji je svakako podložen različitim kritičkim preispitivanjima kao, i istraživačko–metodološki okvir uzeti su kao polazište za dalje istraživanje kompleksne strukture jugoslovenskog prostora kulture. Stoga je važno naglasiti da su

¹

Magistarski rad je rađen u saradnji sa profesorima Radivojem Dinulovićem i Jelenom Todorović i odbranjen je 21. oktobra 2009. godine.

identifikovani i razmatrani prostori i prakse državnog spektakla, za potrebe ovog istraživanja, definisane kao jugoslovenski kulturni mejnstrim („mainstream“).

Istraživanje u ovoj studiji usmjereno je na pojam i prakse kulture. U fokusu istraživanja su kulturne prakse arhitekture i urbanizma nastale kao rezultat primjene alternativnog postupka, upotrebe alternativnih sredstava ili drugačijeg mišljenja. Kao takve označavamo ih jugoslovenskom alternativnom kulturom arhitekture i urbanizma. Bilo da je riječ o praksama „crtanja, pisanja i građenja arhitekture ili edukacije“², sagledavamo ih u kontekstu socijalističke svakodnevice kao načina života i modernizma kao jezika arhitekture u zemlji Jugoslaviji.

Kultura u značenju i kultura kao djelovanje ima ambivalentan karakter koji neminovno utiče na istraživački i metodološki okvir studije. Studija se bavi posmatranjem i ispitivanjem dvojnog karaktera pojava i praksi u kulturi – dijalektičkih parova – alternativno i mejnstrim, pojedinačno i kolektivno, fizičko i mentalno. Posebna pažnja posvećena je ispitivanju fizičkih i mentalnih prostora alternativnog i mejnstrim djelovanja pojedinaca i kolektivnih bića u SFRJ.

Kultura, bila mejnstrim ili alternativna, dio je svakodnevnog života. Svakodnevni život čine prakse i prostori „oblikovani iz fizičke i duhovne stvarnosti Jugoslavije“³, a za potrebe istraživanja razmatrane su:

- ◀ granična forma svakodnevnog života Josipa Broza Tita, granična forma svakodnevnog života Smilje Glavaš i,
- ◀ uobičajena forma svakodnevnog života Maje Đilas.

Preuzeta tipologija prostora svakodnevice – stambeni i privredni prostori, objekti društvenog standarda i prostori za rekreaciju i fizičku kulturu – okvir je u kojem se istražuje. Tipologija je preuzeta iz „Zakona o prostornom

² U poglavlju *Osnovni elementi stalnosti i promena u Modernoj arhitekturi* (5. Arhitektonsko delo) Radović navodi: „[...] četiri paralelne i međuprožete linije arhitektonskog stvaralaštva.“ Radović, *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika*, 108.

³ Konstantinović, *Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945-1980, doktorska disertacija*, 1.

uređenju SFRJ“. Smisao preuzimanja ove tipološke klasifikacije nije u tome da postane konačni i nepromjenljivi okvir za razumijevanje svakodnevnih prostora i aktivnosti, kao i okvir za „razvrstavanje“ alternativnih kulturnih praksi, već da omogući naučno objašnjenje postojanja drugačije stvarnosti kao sastavnog dijela reprezentacije moći države i njene posebnosti kao vremenskog i prostorno–kulturnog fenomena.

◀ **Prostor kulture, pojam i osnovne odrednice**

Da bismo razmatrali prostore alternativnih kulturnih praksi, moramo najprije ustanoviti značenje pojma kultura. Šta kultura jeste, a šta nije?

Kultura je svaki oblik stvarnosti. Ona je množina singularnih fizičkih i duhovnih stvarnosti. Prostor i vrijeme su sažeti u stvarnosti. Stvarnost je zbir praksi i prostora svakodnevice. Svakodnevica i kultura imaju ambivalentan karakter. Dvojni karakter kulture sažima mejnstrim i alternativne stvarnosti. Ima slučajeva kada je stvarnost za nekoga neprihvatljiva, van poznatog, normiranog i ustaljenog, ali i ona je dio kulture. Nema ničega izvan kulture.

„Ja sam mislio na one veoma malobrojne, jalove intelektualce, koji naročito u literaturi, slikarstvu, filmu i drugom lebde negdje van naše socijalističke stvarnosti, i koji su, uglavnom, nosioci negativnih uticaja iz inostranstva. [...] Bježi se u apstrakciju, umjesto da se oblikuje naša stvarnost.“⁴

Kakvo je značenje riječi alternativan, a kakvo riječi mejnstrim („mainistream“)?

Mejnstrim se tumači kao glavni, prvi, konvencionalani, u centru. Alternativan je sporedni, drugi, nekonvencionalani i onkraj. Alternativan je i drugačiji, na margini, anti, protiv, protu, kontra. Pojave su međusobno zavisne, binarne, pa će tako biti i razmatrane.

4

Iz govora na VII kongresu Narodne omladine Jugoslavije, Beograd, 23. januar 1963, Nikolić, *Josip Broz Tito o umetnosti, kulturi i nauci*, 42-43.

Šta je mejnstrim prostor kulture i mejnstrim kulturna praksa, a kakve su alternativne kulturne prakse i njihovi prostori? Šta je, uopšte, prostor kulture? Prostor je potvrda, dokaz djelovanja, „slika“ stvarnosti. Prostor kulture je svaki fizički i mentalni prostor djelovanja s namjerom programiran ili s namjerom reprogramiran kao prostor kulture ili za kulturu. Mejnstrim prostor kulture je svaki fizički i mentalni prostor djelovanja koji podrazumijeva mejnstrim postupak, sredstva ili način mišljenja. Mejnstrim prostori su prostori institucija i institucionalizovani prostori. Mejnstrim mišljenje je ustaljeno, propisano i kontrolisano. To je cenzurisano znanje i djelovanje.

Prostor alternativnih kulturnih praksi je svaki fizički i mentalni prostor djelovanja, koji podrazumijeva alternativni postupak, sredstva ili način mišljenja. Alternativna praksa je svako eksperimentalno, neinstitucionalno, andergraund („underground“) djelovanje. Alternativni način mišljenja ne priznaje proceduru, nije propisan, nastoji ga kontrolisati, a prostor alternativnog djelovanja nije unaprijed određen. Mjesto alternativnog djelovanja može biti svaki prostor, pa i prostor institucija i institucionalizovani prostor. Mejnstrim prostor i praksa su varijacija poznatog, a alternativni prostor i praksa put u nepoznato.

◀ **Ciljevi i zadaci istraživanja**

Osnovni doprinos tematskog istraživanja treba da bude sadržajan, klasifikovan i problemski postavljen pregled referentnih prostora, praksi i njihovih autora s ciljem da se naučno objasne reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi kao sastavnog dijela reprezentacije moći države i njihova posebnost kao prostorno–kulturnog fenomena.

Pored toga, utvrđen je i niz drugih ciljeva i zadataka, koji imaju svoju jasnu ulogu u istraživačkom procesu:

◀ Zadatak je objasniti osnovne pojmove: kultura, prostor kulture i kulturna praksa sa ciljem razumijevanja složenosti predmeta istraživanja.

- ◀ Zadatak je kontekstualizovati pojmove, osnovne i njima srodne, sa ciljem da se tačnije odredi smisao neke pojave i time bolje razumiju posebnosti predmeta istraživanja.
- ◀ Takođe, zadatak je prikazati jugoslovensku svakodnevicu sa ciljem da se objasni heterogenost kolektiviteta Jugoslavije u kojem paralelno nastaju i obitavaju prakse i životi pojedinaca. Zadatak je identifikovati arhitekturu prostora, arhitektonski program – prakse – i aktere jugoslovenske svakodnevice.
- ◀ Zadatak je prikazati arhitekturu prostora moje svakodnevice, gdje autentično iskustvo pomaže istraživaču u neposrednijem razumijevanju života u Jugoslaviji. U pozadini ovog zadatka je intimna potreba istraživača da posmatra problem u kontekstu vlastitog života, identiteta i ideologije.
- ◀ Zadatak je identifikovati i kritički analizirati partikularne teorijske, edukativne, kustoske, umjetničke i profesionalne arhitektonske i urbanističke prakse koje nastaju iz alternativnog postupka, upotrebljenih sredstava ili načina mišljenja. Analiza slučajeva alternativne kulturne produkcije arhitekture i urbanizma SFRJ ima za cilj da naučno objasni i dokaže drugost koja obogaćuje pluralitet kulturnog prostora i praksi.
- ◀ Zadatak je problematizovati prakse arhitekture i urbanizma u relacijama: jugoslovenska alternativa i jugoslovenski mejnstrim i jugoslovenska i svjetska alternativa.

Rad uvodi u jedno moguće, buduće istraživanje postjugoslovenske i postdisciplinarnog kros-over („cross-over“) arhitektonske i urbanističke prakse.

◀ Polazne pretpostavke

Kao polazište u istraživanju, ustanovljene su tri osnovne pretpostavke.

Prva pretpostavka tiče se kulture kao svakog oblika stvarnosti. U tom smislu, postavljena je hipoteza da je kultura zbir pojedinačnih svakodnevica. Primjenjujući tu logiku, prostori, alternativne kulturne prakse i njihovi

autori su dio svakodnevnih života, pa ih u tom kontekstu treba identifikovati, analizirati i vrednovati.

Druga pretpostavka vezana je za jugoslovenske prostore svakodnevice. Ova studija je usmjerena na ispitivanje tvrdnje da je jugoslovenski kulturni prostor heterogen i kao takav predstavlja zbir pojedinačnih svakodnevnica. U tom smislu su identifikovani, analizirani i vrednovani prostori i svakodnevne aktivnosti Josipa Broza Tita, Smilje Glavaš i Maje Đilas.

Treća pretpostavka odnosi se na pojedinačne arhitektonske i urbanističke prakse, prostore i autore. Osnovna hipoteza rada jeste da su identifikovane prakse i prostori rezultat alternativnog postupka, upotrebljenih sredstava ili načina mišljenja autora, a da kao takve do sada nisu kvalifikovane ni razmatrane. Izdvojeni autori i njihove kritički prikazane prakse imaju često produženo dejstvo i trajne posljedice, pa je takvu pojavu moguće i neophodno posmatrati kao konstantu, kontinuum, nezavisno od izmijenjenih uslova i okolnosti, postjugoslavija i postdisciplinarnosti, u kojima danas postoje.

Popratna hipoteza odnosi se na tvrdnju da se urbanističke i arhitektonske prakse obogaćuju. Arhitekta izlaze iz uobičajene pozicije i uloge graditelja sredina i bave se raznim oblicima pojavnosti arhitektonske prakse: teorijskim, edukativnim, kustoskim i umjetničkim radom. Ovo iskustvo omogućava nov i autentičan način sagledavanja uobičajenih profesionalnih praksi, njihovih dometa i razloga zbog kojih postoje.

◀ Metodologija istraživanja

Istraživanje ima teorijski i praktični dio.

Teorijski dio je diskusija o pojmovima kulture i prostora kulture. Takav format propitivanja značenja osnovnih pojmova omogućio je i ukazao da neprekidno preispitivanje, pa i osporavanje potrebnije nego konačno određivanje i fiksiranje pojmova. Za nastavak diskusije bilo je važno propitivati relacije između pojmova: kultura i svakodnevnica, kao i prostor kulture i kulturna praksa. U drugom dijelu istraživanja pažnja je

posvećena kritičkoj analizi kontekstualizovanih pojmova jugoslovenski prostor kulture, socijalistička svakodnevice, arhitektura, urbanizam i jugoslovenski modernizam, pojedinac i kolektivno biće u socijalizmu i modernizmu. Završna faza teorijskog dijela istraživanja predstavlja sintezijski pogled propitivanih fenomena.

Praktično istraživanje sprovedeno je u odnosu na teme:

- ◀ prostori i prakse svakodnevice i
- ◀ prostori alternativnih arhitektonskih i urbanističkih praksi.

Jugo-mejnstrim („Yugo-mainstream“) je uspostavljen termin koji ima značenje prostora i praksi svakodnevice za sagledavanje socijalističkog načina života. Ova faza istraživanja treba da konstatuje sve aspekte života pojedinca i kolektiva kroz proučavanje njihovih arhitektonskih prostora: stambenih i privrednih prostora, objekata društvenog standarda i prostora za rekreaciju i fizičku kulturu.

Nakon što je u prvoj fazi rada utvrđen jugoslovenski kulturni mejnstrim, identifikovane su i kritički analizirane partikularne teorijske, edukativne, kustoske, umjetničke i profesionalne arhitektonske i urbanističke prakse. Druga faza praktičnog istraživanja dala je uvid u jugoslovensku alternativnu kulturu i njene relacije naspram:

- ◀ jugoslovenske mejnstrim kulture,
- ◀ svjetske alternativne prakse, pokreta, ideja i vrijednosti i
- ◀ postjugoslovenske i postdisciplinarne kulturne produkcije.

U radu je primjenjeno nekoliko metodoloških postupaka, ciljano usmjerenih ka određenim fazama istraživanja, a dvije osnovne metode su analiza sadržaja i studija slučaja. U teorijskom dijelu rada primjenjena je naučna metoda analize sadržaja. Prikupljena su, analizirana i sistematizovana saznanja tekstualnih i dokumentacionih izvora: studije, monografije, članci i izložbeni katalozi. U praktičnom dijelu rada primjenjene su metode analize sadržaja i studija slučaja. Analizom sadržaja vizuelnih izvora nastale su autorske skice i crteži arhitektonskih prostora svakodnevnog života. Skice i crteži su rezultat procesa:

- ◀ analize prostora iz informacija u projektnoj dokumentaciji,

a kada istraživaču nije bila dostupna pomenuta građa, procesa:

- ◀ analize prostora iz filmske i fotografske građe i
- ◀ pamćenja ili sjećanja (ukoliko se radi o ličnom iskustvu u prostoru).

Metoda studija slučaja je postupak korišten u identifikaciji, analizi, vrednovanju i kritičkom prikazu alternativnih kulturnih praksi, prostora i autora u oblasti arhitekture i urbanizma. Istraživanje je sprovedeno preko dostupne arhivske dokumentacije, pomoću literature, sa Interneta, u razgovoru sa pojedincima ili drugih izvora.

Ukupan proces istraživanja je organizovan i sproveden na prostoru bivše Jugoslavije, pretežno u gradskim i državnim institucijama kulture:

- ◀ Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, Arhiv Jugoslavije i Narodna biblioteka Srbije;
 - ◀ Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Arhiv Horetzky i Hrvatski državni arhiv;
 - ◀ Ljubljana: Muzej za arhitekturu i dizajn, Fakultet za arhitekturu, Istorijski arhiv, Fakultet za društvene nauke i Narodna i univerzitetska biblioteka i
 - ◀ Banja Luka: Gradski i Republički arhiv, Republički muzej i Narodna i univerzitetska biblioteka,
- a dijelom iz ličnih arhiva Zlatka Ugljena⁵ iz Sarajeva i Velimira Najdharta⁶ (Velimir Neidhardt) i Davora Grgića⁷ iz Zagreba.

◀ Pregled prethodnih istraživanja u odnosu na istraživački problem

U odnosu na definisan istraživačko–metodološki okvir utvrđeni su izvori informacija kojima se može dokumentovati, analizirati i kritički valorizovati predmet studije. Pregled dosadašnjih istraživanja biće dat u odnosu na kompleksnost i posebnost teme, a u okvirima jugoslovenske

⁵ Zlatko Ugljen (Mostar, Kraljevina Jugoslavija, 1929–), arhitekta.

⁶ Velimir Neidhardt (Zagreb, Nezavisna Država Hrvatska, 1943–), arhitekta.

⁷ Davor Grgić (Zagreb, SFRJ, 195?–), arhitekta.

socijalističke svakodnevice i modernizma, mejnstrim i alternativne arhitektonske i urbanističke prakse.

Poseban značaj u proučavanju socijalističke stvarnosti, njenih prostora svakodnevice i kulturnih praksi ima već navedeni magistarski rad „Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji od 1941. do 1980. godine“. Tim radom su obuhvaćene kulturne prakse državnog spektakla – ceremonije i „čisti“ spektakli – i veliki broj otvorenih i zatvorenih ceremonijalnih prostora u šest glavnih gradova republika SFRJ. Prema teoriji prostora Kristijana Norberga Šulca⁸ (*Christian Norberg Schulz*), na šest različitih prostornih nivoa od geografskog nivoa do nivoa ruke, identifikovani su stalni ili nepromjenjivi, efemerni ili novi i metaceremonijalni prostori.

Od izuzetnog značaja u proučavanju socijalističke stvarnosti je i projekat „Digitalizovana fototeka Muzeja istorije Jugoslavije“ iz 2012. godine. Riječ je o obimnoj fotografskoj građi nastaloj u periodu između 1945. i 1980. godine kroz fotoobjektive:

- ◁ zvaničnih fotografa iz Kabineta predsjednika Republike – Dragutina Grbića, Aleksandra Stojanovića, Miloša Rašete i Mirka Lovrića – i
- ◁ Josipa Broza Tita.

Fotografije su poslužile utvrđivanju postupaka, upotrebljenih sredstava i načina kreiranja jugoslovenske stvarnosti. Projekat Muzeja istorije Jugoslavije predstavlja polazište u jasnijem sagledavanju svakodnevice predsjednika Tita i, indirektno, svakodnevice jugoslovenskog društva, pojedinaca i kolektivnog bića. U svrhu oživljavanja narativa o zemlji Jugoslaviji korišten je projekat „Leksikon YU mitologije“.

Poseban istraživački izvor predstavljaju monografske publikacije „Tito, pozorište i film i Josip Broz Tito o umetnosti, kulturi i nauci“. Riječ je o zbirkama:

- ◁ referata, pisama i intervju a predsjednika, vezanih za djelovanje u pozorištu, na filmu, u arhitekturi i urbanizmu, književnosti, muzici, vizuelnim umjetnostima i

⁸

Kristijan Norberg Šulc (Oslo, Norveška, 1926 – Oslo, Norveška, 2000), arhitekta.

tekstova o susretima Tita s jugoslovenskim kulturnim radnicima – piscima i rediteljima, koreografima i scenografima, glumcima, balerinama i operskim pjevačima.

Šire posmatrano, ovi dokumenti, govore o kulturnoj politici, nauci, obrazovanju i vaspitanju omladine, pa i ideologiji – organizovanom sistemu ideja, mišljenja i vrijednosti u Jugoslaviji. Takođe, predstavljaju arhiv praksi i aktera u kulturnom životu i arhiv prostora kulture.

U svrhu identifikacije i analize arhitekture prostora i programa, praksi svakodnevice, poslužili su i drugi izvori: projektna dokumentacija i dokumentarni i igrani filmovi. Osim što se bave kritikom socijalističkog konteksta, filmovi jugoslovenskog crnog talasa na neki način progovaraju i o pitanjima arhitekture i urbanizma. Osnovne vrijednosti filmskih priča „Od 3 do 22“ (1966) Krešimira Golika⁹ i „Moj stan“ (1963) Zvonimira Berkovića¹⁰, a u odnosu na temu istraživanja, – dokumentovanje su života i prostornog okvira života – arhitekture i urbanizma. Filmovi pokreću pitanja planirane gradnje i standardizacije, divljih naselja, radnog prostora i uslova rada, slobodnog vremena, kulture i obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, i tako dalje.

Najobimnija građa su kritičko–teorijski tekstovi o mejnstrim arhitektonskoj i urbanističkoj produkciji, bilo da se bave faktografijom primarnih informacija ili da zastupaju određene stavove u proučavanju arhitektonskog i urbanističkog opusa na teritoriji bivše Jugoslavije. U okviru ove građe postoji nekoliko grupa tekstova koji se bave pitanjima prostora kulture.

Tu je najprije, značajan broj članaka objavljenih u periodu socijalizma koji izvještavaju o aktuelnim praksama arhitektonskih konkursa i izgrađene arhitekture prostora kulture. Riječ je uglavnom o pozorišnim zgradama i domovima kulture.

⁹ Krešimir Golik (Fužine, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922 – Zagreb, Republika Hrvatska, 1996), reditelj.

¹⁰ Zvonimir Berković (Beograd, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1928 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2009), reditelj.

Posljednjih godina pojavljuju se brojni regionalni i međunarodni istraživački projekti o arhitekturi i urbanizmu područja bivše Jugoslavije, a poseban i specifičan istraživački izvor čine studentski radovi, magistarske i doktorske teze. Relevantni autori i radovi za predmetnu oblast istraživanja su:

- « Blagojević Ljiljana¹¹, „Novi Beograd – osporeni modernizam“¹². Posmatrajući i poredeći različite koncepte i slojevite realizacije Novog Beograda, razmatra kulturu duha i tijela, kulturu politike i politiku kulture u kontekstu savremenog grada;
- « Diner Rodžer¹³ (*Diener Roger*) i grupa autora, „Belgrade. Formal/Informal. A Research on Urban Transformation“¹⁴. Posmatrajući karakter urbanih promjena Beograda u posljednjih pedeset godina, grupa istraživača bavi se nestabilnošću formalnog modela socijalističkog planiranja.
- « Dinulović Radivoje¹⁵, „Arhitektura objekata za scenske događaje u Republici Srbiji“ i „Arhitektura objekata domova kulture u Republici Srbiji“¹⁶. Baveći se arhitekturom pozorišta i domova kulture u Republici Srbiji, grupa autora razmatra i prostore kulture i kulturne prakse iz vremena Socijalističke Republike Srbije, to jest SFRJ;

¹¹ Ljiljana Blagojević (Beograd, SFRJ, 1960 –), arhitektkinja.

¹² Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd - osporeni modernizam*, Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2007.

¹³ Roger Diener (Bazel, Švajcarska, 1950 –), arhitekta.

¹⁴ Roger Diener, Marcel Meili, Christian Mueller Inderbitzin i Milica Topalović. *Belgrade. Formal/In-formal. A Research on Urban Transformation*, Basel: ETH Studio Basel, Contemporary City Institute, 2012.

¹⁵ Radivoje Dinulović (Beograd, SFRJ, 1957 –), arhitekta.

¹⁶ Radivoje Dinulović, rukovodilac naučnih projekata, *Tehničko-tehnološko stanje i potencijali objekata za scenske događaje u Republici Srbiji*, Novi Sad: Departman za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka Novi Sad, 2012. i *Tehničko-tehnološko stanje i potencijali objekata domova kulture u Republici Srbiji*, Novi Sad: Departman za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka Novi Sad, 2011.

- ◀ Konstantinović Dragana¹⁷, „Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945–1980“¹⁸. Baveći se programskim osnovama jugoslovenske arhitekture razmatra i kulturne centre, kulturne institucije i kuće jugoslovenske kulture;
- ◀ Kulić Vladimir¹⁹, „Land of the In-between: Modern Architecture and State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“²⁰. Baveći se uzročno–posljedičnim odnosom arhitekture i ideologije, razmatra i slučaj Vjenceslava Rihtera²¹ (Vjenceslav Richter) – avangardni arhitekta za avangardni socijalizam.

Građa koja se bavi problemskim aspektima fenomena alternativne prakse u arhitekturi i urbanizmu SFRJ je fragmentarna i malobrojna.

Fenomen jugoslovenske alternativne prakse na filmu, u pozorištu, muzici i vizuelnim umjetnostima je identifikovan, analiziran i vrednovan samo u odnosu na potrebe ove studije.

◀ Struktura rada

Rad je strukturiran u osam poglavlja i dvije cjeline.

Prije svega dati su sadržaj rada, predgovor, rezime na srpskom i engleskom jeziku i spisak skraćenica.

Uvodni dio, *Istraživački i metodološki okvir*, obrađuje samu postavku doktorske teze i osnovne elemente naučnog aparata kojim se teza obrađuje. U njemu je definisan predmet istraživanja, njegova relevantnost, motivi koji stoje iza teze, kao i značaj rada u istraživačkoj praksi. Takođe, objašnjeni su prostorni i vremenski okvir istraživanja i osnovne pretpostavke na

¹⁷ Dragana Konstantinović (Novi Sad, SFRJ, 1980 –), arhitektkinja.

¹⁸ Dragana Konstantinović, *Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945-1980, doktorska disertacija*, Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 2013.

¹⁹ Vladimir Kulić (Sombor, SFRJ, 1968 –), arhitekta.

²⁰ Vladimir Kulić, *Land of the In-between: Modern Architecture and State in Socialist Yugoslavia, 1945-1965. doktorska disertacija*, Austin: The University of Texas, 2009.

²¹ Vjenceslav Rihter (Donja Drenova, Austrougarska, 1917 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2002), arhitekta.

kojima istraživački proces počiva. Prikazan je pregled dosadašnjih istraživanja u odnosu na istraživački problem i dodatno je pojašnjena kompleksnost pristupa, kao i relevantnost metodološkog postupka. U uvodnom dijelu rada objašnjen je osnovni pojam i njegove odrednice, a čije se tumačenje razvija i u narednim cjelinama.

Nakon uvodnog dijela slijede dvije cjeline: *Yugo-mainstream: Prostori svakodnevice* i *Kritički prikaz alternativnih kulturnih praksi*. Obje cjeline uključuju teorijska razmatranja i praktična istraživanja. Poglavlje *Yugo-mainstream: Prostori svakodnevice* tumači društveni i arhitektonski kontekst, socijalizam i modernizam u Jugoslaviji, analizirajući prostore i prakse svakodnevnog života. Analizira se svakodnevica Josipa Broza Tita, Smilje Glavaš i Maje Đilas. Ovaj dio praktičnog istraživanja ima teorijsko polazište u tipologiji arhitektonskog prostora: stambeni i privredni prostori, prostori društvenog standarda, rekreacije i fizičke kulture. Tipologija preuzeta iz „Zakona o prostornom uređenju SFRJ“ nije shvaćena kao kruti okvir za rekonstrukciju narativa o životu jugoslovenskog društva.

Narativ o životu u Jugoslaviji dobija značaj u poglavlju *Kritički prikaz alternativnih kulturnih praksi* prilikom identifikacije, analize, vrednovanja i prikaza praksi, prostora i autora u oblasti arhitekture i urbanizma. Prikazane su teorijske, edukativne, kustoske, umjetničke i profesionalne prakse Bogdana Bogdanovića²², Vjenceslava Rihtera²³, Andrije Mutnjakovića²⁴, Zlatka Ugljena i Vojina Bakića²⁵. Ova cjelina posebno razmatra autorske prakse na relaciji mejnstrim – alternativno, sa aspekta primjenjenih postupka, sredstava ili načina mišljenja. Istovremeno, uspostavljaju se relacije jugoslovenske produkcije prema

²² Bogdan Bogdanović (Beograd, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922 – Beč, Austrija, 2010), arhitekta.

²³ Vjenceslav Richter (Zagreb, Austrougarska, 1917 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2002), arhitekta.

²⁴ Andrija Mutnjaković (Osijek, Kraljevina Jugoslavija, 1929 –), arhitekta.

²⁵ Vojin Bakić (Bjelovar, Austrougarska, 1915 – Zagreb, Republika Hrvatska, 1992), vajar.

globalnim praksama, pokretima, idejama i vrijednostima i daje uvid u produženo dejstvo ideja i savremene koncepte postjugoslovenske i posdisciplinarne kulturne produkcije. Kritičkim prikazom alternativnih praksi obuhvaćeni su fizički i mentalni prostori. Na jednom mjestu sabrani su fizički prostori stanovanja, memorije, izlaganja, sakralni, kao i međuprostori.

14

Završno poglavlje *Napomene i pregled rezultata istraživanja* utvrđuje i diskutuje o zaključcima istraživačkog procesa i predstavlja potencijalne teme za nastavak istraživanja.

Pored ovih poglavlja, na kraju rada, dati su i prilozi: *Bibliografija*, sa navedenim izvorima, *Popis i izvor ilustracija*, *Indeks ključnih imena i pojmova* i *Biografija autora istraživanja* sa spiskom radova objavljenih i prihvaćenih za objavljivanje.

II

YUGO-MAINSTREAM: PROSTORI SVAKODNEVICE

◀ **Jugoslovenska svakodnevica, pojam i osnovne odrednice**

Stambeni prostor je kroz istoriju bio predmet različitih teorijskih istraživanja i stvaralačkog djelovanja. U ovom slučaju razmatraju se oblici realizacije kao posljedica politike socijalističkog modernizma. Ispituje se fizičnost stanovanja u Jugoslaviji. Stambeni, pa i svaki drugi prostor, prouzrokuje prakse i obrnuto, prakse oblikuju prostore. U središtu relacije prostor – prakse je čovjek – korisnik. To su članovi porodica Glavaš, Đilas i Broz.

Služeći se uporednom metodom neophodno je utvrditi opšte i posebne prilike i uslove života u socijalističkoj Jugoslaviji. Prvi korak, rekonstrukcija života u kontrolisanim uslovima poslijeratnog modernizma, obuhvata:

◀ identifikaciju reprezentativnih mejnstrim aktera jugoslovenskog društva, njihovih prostora i praksi;

- ◀ analizu i razumjevanje međusobnih relacija korisnik, arhitektura prostora i arhitektonski program i
- ◀ vrednovanje i utvrđivanje zajedničkih i pojedinačnih vrijednosti jugoslovenske kulturne sredine.

Rezultat ovog dijela studije je obuhvatan teoretski i lični istraživački materijal u sijenci struke i svjetlu života. Proces nastanka „Yugo–mainstreama“ paralelan je procesu pojave drugih i drugačijih, razvojnih spoznaja, ideja i vrijednosti jugoslovenskog društva. Jugoslovenska alternativa. Drugost. „Druga linija“²⁶.

Mejnstrim način života podrazumijevao je glavni tok, socijalistički način mišljenja i upotrebu zajedničkih dobara, a posljedica tako organizovanog života je prepoznatljiv, jedinstven i bogat jugoslovenski kulturni prostor. Dio populacije koji će biti podvrgnut istraživanju mejnstrim načina života su pojedinci, anticipirani kao kolektivna bića. Kolektivno biće je zbir pojedinaca koji grade svoju egzistenciju u odnosu na dužnosti prema društvu i potrebe i interese kolektiva. Za njih su imperativ zajedništvo i združeni rad. Oni se identifikuju, ogledaju, upoređuju i koriguju, naspram zajednice. Pojedinci su sredstvo za postizanje opštih ciljeva, zajedničkih ideja i kolektivnog dobra.

U odabiru pojedinaca za rekonstrukciju mejnstrim načina života u SFRJ utvrđeni su kriterijumi: učestalost, uobičajenost i reprezentativnost pojava.

Za uzorak prema kriterijumu učestalosti i uobičajenosti izabrana je svakodnevica Maje Đilas. Ovo kolektivno biće ima standardan način života za dijete u socijalističkom kolektivu. Prostori zajednice su njeni prostori identifikacije. Maja Đilas je rođena 1979. godine u drugom po veličini bosanskohercegovačkom gradu, Banjoj Luci. Ima sedam godina, učenik je osnovne škole (slike 1e i 9) i mlađi pionir u Savezu pionira Jugoslavije. Član je baletske škole pri Centru za vaspitno–obrazovni odgoj djece u Domu kulture (slike 1lj i 8) i gimnastičke sekcije u Društvu za tjelesno vaspitanje „Partizan“ (slika 1h). Odrasla je u četvoročlanoj

²⁶

Denegri, *Prilozi za drugu liniju: kronika jednog kritičarsko zalaganja*, 10.

porodici. Majin otac je oficir Jugoslovenske narodne armije (JNA), Vojna pošta 6028–11, majka trgovac u Robnoj kući „Boska“ (slike 1f i 7), a brat učenik četvrtog razreda osnovne škole. Žive u Banjoj Luci, mjesna zajednica Centar, Bulevar revolucije broj 4 (slika 1a), na posljednjem spratu dvanestokatnice. Za rekonstrukciju Majinih svakodnevnih prostora i praksi upotrebljeni su metodi analiza sjećanja i analiza dokumenata: foto i projektne dokumentacije. Maja Đilas i danas živi i stvara u Banjoj Luci.

Za uzorak prema kriterijumu reprezentativnosti izabrani su životi Smilje Glavaš i Josipa Broza Tita. Prakse radnice i predsjednika radnog samoupravnog naroda su granične ravni jugoslovenskog prostora kulture između kojih egzistiraju drugi, poput autora alternativnih kulturnih praksi Bogdan Bogdanović, Vjenceslav Rihter, Andrija Mutnjaković, Zlatko Ugljen i Vojin Bakić i Maja Đilas.

Smilja Glavaš je rođena 1944. godine u selu Petrijevcu kod Osijeka. Ima 22 godine. Radi u fabrici tkanine „Pobjeda“ u Zagrebu (slike 2j–2l), kao nekvalifikovani radnik sa završena četiri razreda niže osnovne škole. Član je sindikalne organizacije i Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Ona je udata i majka jednogodišnje djevojčice. Sa suprugom i kćerkom živi u Zagrebu (mjesna zajednica Sesvete) u kući na adresi 9. sopnički odvojak b.b. (slike 2a–2i). Za rekonstrukciju Smiljinih prostora i praksi korišten je film „Od 3 do 22“ reditelja Krešimira Golika. U formi kratkog dokumentarnog filma reditelj prikazuje svakodnevicu u socrealističnom Zagrebu jednog repetitivnog dana 1966. godine u vremenu od 3 do 22 časa. Golik bilježi život i prostore, arhitekturu i kulturu. Smilja Glavaš je danas penzioner i živi u Zagrebu.

Društvene i lične funkcije oblikuju svakodnevicu Josipa Broz Tita. On je predsjednik Republike, Predsjedništva, Saveza komunista Jugoslavije i Savjeta narodne odbrane, maršal i vrhovni komandant oružanih snaga Jugoslavije. Supružnici Josip Broz i Jovanka Budisavljević imaju višečlanu porodicu. Josip je otac djevojčica Zlatice i Mire i dječaka Hinka, Žarka i Aleksandra Miše. Djeda je Zlatici i Svetlani i unucima

Josipu, Jošku, Edvardu, Aleksandru Saši i Andreju. Pradjeda je Kristini, Nebojši, Viktoru, Vukadinu, Žarku i dvojici Ivana. Josip i Jovanka žive u predsjedničkoj rezidenciji na adresi Užička broj 15, Beograd, mjesna zajednica 4. juli, Topčider. Broz je rođen u Kumrovcu 1892. godine. Završio je osnovnu i zanatsku školu. Dobitnik je počasnog doktorata vojnih nauka i umjetnosti. Član je republičkih akademija i Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti. Član je lovačkog društva i društva sportskih ribolovaca. Tito je umro 4. maja 1980. godine u 15:05 u ljubljanskoj bolnici. Za rekonstrukciju njegovih prostora i praksi upotrebljen je metod analize primarnih izvora (foto i projektna dokumentacija) i sekundarnih izvora (monografije i filmska građa).

Poslijeratna socijalistička i modernistička ideja o boljem životu društva i svih njenih članova ključan je princip za promišljanje i realizaciju ideja i koncepata modernog grada. Modernost svakodnevnih praksi i prostora nailazila je na različite kontekste, naspram kojih je mogla ili nije uspijevala da se realizuje. Razloga je mnogo.

U svojoj osnovi humanistička ideja o modernom gradu podijeljenih i razdvojenih funkcija imala je za rezultat ćelijsku strukturu grada. To je značilo da svaka funkcija i svaki član društva imaju svoje posebno i precizno mjesto. Tkivo grada time je izdijeljeno na zone stanovanja, rada, slobodnog vremena i saobraćaja.

◀ Stanovanje i stambeni prostori

Odjeci principa socijalizma i modernizma na grad, arhitekturu i kulturu stanovanja su stambene ćelije, jedinice: garsonjere, jednosobni, dvosobni, višesobni stanovi, višespratnice, kolektivne spavaonice, stambene četvrti, jednolični, tipski i serijski objekti i blokovi često i socijalno ujednačeni, monotoni i „iskalupljeni ambijenti“²⁷. Veliki i mali prostori sa više ili manje zadovoljavajućim higijenskim uslovima, racionalan, ekonomičan i standardizovan komfor. Primjer je stambeni prostor Maje Đilas (slike 1b, 1c i 5).

„Tipski objekat U2²⁸, 12 katova i 88 stanova. Tip stana (stambene ćelije) B, 46 m², 3 ležaja. Jednosoban stan, jedna spavaća soba 9,35 m². Služi za stanovanje 2 odrasle osobe i jednog djeteta do 10 godina starosti ili za 2 odrasle osobe bez djece. [...] Zajednički prostori: sklonište za napad iz vazduha, učionice za predškolsku i školsku djecu, prostorije Socijalističkog saveza radnog naroda, vertikalni kanal za odlaganje smeća, ostave za zimnicu, vešeraj, terasa i komunikacije, dizala i stepenište.“²⁹

Stanovalo se u socijalističkoj Jugoslaviji i u unajmljenim sobama, trošnim kućama i divljim naseljima (Smilja Glavaš, slike 2a–2i i 4), ali i rezidencijama u prirodi.

„Na obodnici grada Bugojna na brežuljku Gorica, nadmorske visine 570 m, u gustoj crnogoričnoj šumi sa ugodnim pogledima na krajolik, lociran je recidencijalni objekat Predsjednika SFRJ. Sljed čvrsto fiksiranih programskih matrica, funkcija i protokolarnih uzusa, zatim morfoloških, klimatskih i ostalih imperativa lokaliteta za jedan svojevrsan oblik privremenog boravka, na bruto površini 1600 m², rezultirao je u prostornoj kompoziciji sistemom anfilade.[...] Objekat je elaboriran u duhu totalnog dizajna.“³⁰

²⁷ Radović, *Živi prostor*, 7.

²⁸ U je skraćenica za projektanta Vladimira Ugrenovića i 2 je skraćenica za tip objekta – neboder od 12 spratova.

²⁹ Prema smjernicama Narodnog odbora opštine Banja Luka. Vladimir Ugrenović, Tehnički opis za *Stambenu zgradu U-3 na 12 katova sa 88 stanova, a na kompleksu zvanom "Maglajlića kućari" u Banjoj Luci*, Banja Luka: Republički arhiv, 1960.

³⁰ Bernik, *Arhitekt Zlatko Ugljen*, 131.

Migracije su bile permanentni proces u vremenu formiranja i razvoja modernog društva. Raseljavala su se sela, naseljavali gradovi i nicala predgrađa. Živjelo se u starim i novim dijelovima grada, raslo sa novim gradovima, rudarskim i industrijskim naseljima.

Stanovalo se sa drugima, u porodici, komšiluku – susjedstvu, sustanarstvu, mjesnoj zajednici i stambenoj zadruzi.

Priča o prostoru i praksama može se razumjeti posredno, pričom o elementima arhitekture. Analizom elemenata prostora razumijemo prostor, njegove funkcije i način života.³¹ Prostori stanovanja i svakodnevni život predmet su studije, a vrata narator o arhitekturi i kulturi stanovanja. Arhitektonska analiza ulaznih vrata prostora stanovanja treba da prikaže raznovrsnost jugoslovenskog društva, praksi i prostora svakodnevice.

Vrata na kući porodice Glavaš su jednokrila, dovoljnih dimenzija za potrebe prolaza ljudi i unošenja namještaja. Krilo se otvara ručno oko vertikalne ose prema vanjskom prostoru. Okvir i ispuna su od letvi. Vrata su obložena šperpločom. Zaključavaju se katancem sa vanjske strane.³²

Jednostavna i naizgled privremena, skromna u materijalu, oslonjena na moguće i pri ruci. Van sistema, „divlja“, djelo pojedinca. Zakonski nelegalna, životno opravdana. Kuća. Veličinom mala, programom ograničena i formom trajno nedovršena. Prostora ima za spavanje i rad. Tri ležaja, ormar i kuhinjski sto. Svi drveni, obični i rukom rađeni. Jedan sto za nebrojeno mnogo

³¹ Istraživanje je inspirisano vratima Miloša Bobića i temom 14. venecijanskog bijenala arhitekture *Fundamentals* (Osnove arhitekture). Izvor: <http://www.labiennale.org/en/architecture/>, 25. decembar 2013.

³² Tehničke preference ulaznih vrata u kuću porodice Glavaš prema kadrovima iz filma *Od 3 do 22* reditelja Krešimira Golika.

aktivnosti od 3 do 22. Sutra, uvijek i ponovo budilnik pokreće i zaustavlja dan. Utisak doma pojačava toplina peći i svjetlost fenjera. Tkanje i vezovi puni ljubavi, rukom tvoreni iz nagonske potrebe za uređivanjem kuće.

23

„Unutarnja ulazna stambena l–struka, l–krilna puna, obostrano šperana vrata, stolarska mjere 90/210 cm sa dovratnikom 8/8 cm. Sve od suhe jelovine, šperploča debljine 5 mm od cijelog komada. Kvalitet drveta i okova, kao i vrsta okova prema onom što je navedeno u predgovoru. Sve usjeke za brave treba izraditi strojem još u radionici. Brava treba da je upuštena, sa dvostrukim zatvaranjem, širine 70 mm i dva ključa. Kvak za vrata tipa Standard broj 4 553, dužine 105 mm, proizvođač Metalservis Beograd.”³³

Ulazna, sobna, kuhinjska, kupaońska i svaka druga, ista. Istih dimenzija, jedne materijalizacije i konstrukcije. Jedan te isti dizajn, ponavlja se projektant. Serijska je proizvodnja. Recept, a i kalup se zna. Izvođač poznat, korisnik mogu biti i ja. Sve planirano i društveno organizovano. Elementi, prostori, ljudi i odnosi propisani i jugoslovenskim standardima utvrđeni. Red. Iste su sobe, ormari i školske torbe. Domaći zadaci i radni stolovi. Društvene igre i pravila igranja. Igračke.

33

Tehničke preference ulaznih vrata u stan porodice Đilas prema Predmjeru i predračunu, *Stambena zgrada U-3 na 12 katova sa 88 stanova, a na kompleksu zvanom „Maglajlića kućari” u Banjoj Luci*, Banja Luka: Republički arhiv, 1960.

Isti je pogled i prozorski okvir. Ovdje je igra, tamo je kućni red. Igralište je za djecu, trava za cvijet.

U sedam je doručak, ručak u dva, večera - ko zna. Jedno je sigurno 19 i 15. Rođendani, grickalice, Nove godine i prskalice.

Kolektivno se živi. Sijalicom, radijatorom i česmom humanije. Tuš kadom, šoljom i lavabom zdravije. Bojlerom i štednjakom uslovnije. Liftom i mašinski u vešeraju praktičnije. Antenom i telefonskim aparatom modernije.

Kućna tehnika i oprema mora biti domaća. Jednaka za sve. U slavu istih praksi u identičnim prostorima. Jugoslovenska socijalistička svakodnevnica.

Kolektivno se i odrasta. Razumiju se drugi, njeguje se zajedničko. Mnogo je ljubavi za akcije i inicijativu svih. Akcije stambene zajednice. Zajednica od 88 porodica i 352 stanara.

Dvokrilna, od prvoklasne autohtone borovine sa elektronskim, daljinskim i kontrolisanim otvaranjem i zatvaranjem. Protivprovalna, protivpožarna sa zvučnom i termičkom izolacijom. Otvaraju se automatski fotoelektričnim putem preko induktivnog magneta.³⁴

34

Tehničke preference ulaznih vrata u predsjedničku rezidenciju Josipa Broza prema dostupnoj foto i projektnoj dokumentaciji, kao i prema prepisci vođenoj sa kćerkom autora projekta, arhitekticom Ninom Ugljen Ademović. Otežavajuće okolnosti istraživanja su devastirano stanje objekta i gubitak projektne dokumentacije.

Bogatstvo performansi i mnoštvo funkcija za jedna ulazna vrata. Potvrda miljea i moći društva. Rezultat volje kolektiva i pojedinca. Sabrano iskustvo neimara i progresivna industrija Jugoslavije.

Zvaničnim i proceduralnim ulaskom nižu se funkcionalni ambijenti po mjeri jednog čovjeka. Autorski detalji. Ne slučajno, pečat i potpis arhitekta. Zlatko Ugljen.

Dom za reprezentaciju i intimnost. Prostori Brozovih i njihove pratnje. Titov ljekar, predsjednikov sekretar i maršalov vozač. Fotograf. Kuhar Jože Oseli sa suprugom Metkom. Metka i miris štapića vanilije. Nevidljiva logistika. Baštovani, konobari, kuhari, sobarice i serviseri.

Prijemi i ručkovi. Odmor i relaksacija. Lovište. Banja - hauz³⁵. Arhitektura užitka. Borove iglice na 570 m nadmorske visine.

Savremena interpretacija orijentalne, balkanske, arhitekture Bosne i Hercegovine. Duboko ukorjenjena u zatečenu kulturu i tradicijsku spiritualnost.

Transponuju se vrijednosti, principi i elementi iz juče u sutra.

³⁵

„Hauz – bazen.“, Grabrijan, *Arhitektura Bosne. Put u suvremeno*, 501.

Razvijeni krovovi, pokrenute i stepenaste mase. Aglomeracija i asimetrija. Kuća sa dvorištem. Kuća kao ograda. Bašča. Nadstrešnica i doksat³⁶. Kamerija³⁷, musandra u zidu³⁸. Nepisani zakoni, načela i principi. Pravo na vidik. Smjenjuju se osvojeni prizori uokvirene prirode i tehničke novotarije. Jednokraki basamci³⁹.

◀ Rad i privredni prostori

Živjeti u socijalističkoj Jugoslaviji značilo je raditi. Radilo se u kući i fabrici (Smilja Glavaš, slike 2e–2k), na poljoprivrednom zemljištu, u školi i obdaništu, na tržnici i u samoposluzi, robnoj kući (majka Maje Đilas, slika 1f), u pozorištu, kinu i biblioteci, muzeju, sportskim društvima, društveno–političkim organizacijama, hotelu, slastičarni i restoranu, u vojsci (otac Maje Đilas) i policiji.

Građani su imali svoja prava i dužnosti. Ustavom SFRJ iz 1963. godine⁴⁰ predviđena su sljedeća socio–ekonomska prava radnika:

- ◀ pravo na rad i obavezu društvene zajednice da stvara uslove za ostvarivanje prava na rad;
- ◀ sloboda rada je značila odsustvo pravne vezanosti pojedinca za određenu teritoriju i nepostojanje sistema obaveznog rada;

³⁶ „Doksat – isturen dio kuće na katu sličan zatvorenom balkonu.“, Grabrijan, *Arhitektura Bosne. Put u suvremeno*, 501.

³⁷ „Kamerija – uzdignut dio divhane (divhana – veranda na katu).“, Grabrijan, *Arhitektura Bosne. Put u suvremeno*, 501..

³⁸ „Musandra – u sobu umetnuta pregrada, koja obuhvata ormar za rublje, peć, banjicu a ponekad i ulaz u prostor.“, Grabrijan, *Arhitektura Bosne. Put u suvremeno*, 501.

³⁹ „Basamci – stepenice.“, Grabrijan, *Arhitektura Bosne. Put u suvremeno*, 501.

⁴⁰ *Mala enciklopedija Prosveta 1*, 670–671.

- ◁ pravo na ograničeno radno vrijeme, osam sati dnevno i najviše 42 sata nedeljno;
- ◁ prava na osnovu socijalnog osiguranja; obavezno osiguranje radnika na osnovu uzajamnosti i solidarnosti u okviru jedinstvenog sistema socijalnog osiguranja, zdravstvenu zaštitu za slučaj bolesti, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti i starosti; i
- ◁ ostala prava na osnovu rada; pravo radnika na dnevni, nedjeljni i godišnji odmor, pravo na ličnu sigurnost i zdravstvenu i drugu zaštitu na radu, pravo na minimalni lični dohodak i pravo omladine, žena i invalidnih osoba na posebnu zaštitu u radu.

Od osnovnih dužnosti građana Ustav SFRJ⁴¹ definiše:

- ◁ savjesno vršenja javne i druge društvene funkcije i
- ◁ doprinošenje zadovoljenju materijalnih potreba društvene zajednice.

◁ **Prostori slobodnog vremena**

Mentalno i fizičko zdravlje, radna sposobnost i učinak bili su imperativi razvoja jugoslovenskog društva.

„Suvremena industrijska proizvodnja lišena je dinamičkih tjelesnih naprezanja i uvjetovana radom po diktatu stroja ili norme. Rad se pretežno vrši u sjedećem ili stojećem položaju uz statička naprezanja i ponavljanja niza uvijek istih jednoličnih pokreta manjih mišićnih grupa. Radna okolina uz nepovoljne mikroklimatske uvjete, buku, vibracije, šumove, prenatrpane hale, loše osvjetljenje, onečišćenja i druge nepovoljne faktore, znatno utječe na izvršenje radnih zadataka.”⁴²

Fizička higijena društva održavala se tjelesnom vježbom. Tjelesno vježbanje, vid aktivnog odmora, bilo je osmišljeno, sadržajno i organizovano izvan ili na samom radnom mjestu tokom jedne ili dvije pauze ili kao uvodno

⁴¹ *Mala enciklopedija Prosveta 1*, 671.

⁴² Mirko Relac, Sabioncello, Nikola. Magdić, Miljenka. Kšinavek–Škrbalo, Lidija. i Svibem, Branko. „Aktivan odmor radnika u Željezari Sisak”, u: *Arhitektura i urbanizam* 5, 5–8, (1973): 31.

tjelesno vježbanje prije početka radnog procesa. Programi aktivnog odmora – rekreacije – uključivali su aktivnosti svih vrsta: šetnje, sportove, priredbe, igre i razna takmičenja. Biti aktivan moglo se u okviru mjesta stanovanja, na tipiziranim dječijim i sportskim igralištima i u okolini, igralištima i dvorištima osnovnih i srednjih škola, sportskim terenima, salama, dvoranama, stadionima, bazenima, parkovskim i zelenim površinama, šumama, rijekama i njihovim (ne)uređenim obalama, plažama. Fizička kultura na samom radnom mjestu praktikovala se u namjenski projektovanim i građenim sportskim salama i terenima ili parkovskim površinama.

O značaju pauze u radu govore rezultati „Ispitivanje uticaja aktivnog odmora u posebnoj pauzi na radni učinak i subjektivno doživljavanje radnika mehaničke radione“⁴³:

- ◀ kritično vrijeme rada javlja se u šestom satu radnog dana, nakon redovne polučasovne pauze;
- ◀ uvođenjem dvadesetominutne pauze za jelo i desetominutne pauze za aktivan odmor nije došlo do pada radnog učinka; i
- ◀ aktivan odmor je povećavao zadovoljstvo radnika, podizao nivo emocionalnog stanja i smanjivao monotoniju.

Pored fizičke, svakako, bila je važna i mentalna higijena društva. Škole, fakulteti i radnički univerziteti, zadružni domovi, polivalentni centri, mjesni i sindikalni domovi kulture, kulturni centri, institucije kulture (opere, dramska pozorišta, pionirska, dječija i lutkarska kazališta, bioskopi i ljetna kina, galerije i muzeji, biblioteke, koncertne dvorane, arhivi i kinoteke).

Jugosloveni su participirali u različitim društveno-političkim i kulturnim događajima: radnim akcijama, plenumima, kongresima, partijskim i sindikalnim sastancima, svečanim prijemima i dočecima, Prvomajskim paradama, Titovim štafetama, proslavama Dana mladosti, sletovima,

⁴³ Mirko Relac, Sabioncello, Nikola. Magdić, Miljenka. Kšinavek–Škrbalo, Lidija. i Svibem, Branko. „Aktivan odmor radnika u Željezari Sisak“, u: *Arhitektura i urbanizam* 5, 5–8, (1973): 33.

memorijalni svečanostima, raznim priredbama i proslavama organizovanim u povodu državnih i republičkih proslava i značajnih datuma, Novim godinama, ali i Samitu nesvrstanih i 14. zimskim olimpijskim igrama. U egzistenciji modernog i socijalističkog grada posebno mjesto zauzimaju manifestacioni prostori i prakse: Jugoslovenske pozorišne igre u Novom Sadu, Pulski filmski festival, Dubrovačke ljetne igre, Splitsko ljeto⁴⁴, Melodije Jadrana, Splitski festival lakih nota, Oktobarski salon u Beogradu, Bijenale industrijskog dizajna u Ljubljani, Zagrebačko trijenale primjenjene umjetnosti i tako

44

Anketa među radnicima *Brodoindustrije Split* povodom 23. splitskog ljeta održanog 1977. godine. Milan Plejić, animator kulture, 28 godina: „Naše brodogradilište otkupilo je ove godine oko 600 karata, što za deset predstava i nije mnogo. Zapravo je i malo jer naš kolektiv broji između pet i šest tisuća ljudi. Krležin Michelangelo Buonarroti kao svojevrsna senzacija ovogodišnjeg Festivala, ipak je dosta „težak“ za širu publiku bar kako je postavljen u Narodnom kazalištu. U tom smislu bi, koliko je to realno moguće valjalo Festival približiti gledalištu. Ulaznice za predstave su preskupe. Da naše poduzeće nije otkupilo određen broj karata, sumnjam da bi mogli naši radnici vidjeti festivalske predstave. A ionako ih nije bilo previše! Moglo bi se, štoviše, reći da su ulaznice za pojedine predstave sramotno visoke, ako uzmemo u obzir jednu razinu nekih izvedbi nedopustivu za renome Splitskog ljeta.“ Jadranka Bavčić, programator, 25 godina: „Predstavama prisustvuju isti ljudi, ali taj problem ne tišti samo Splitsko ljeto. Već i sam ambijent u kojem se održavao Festival – Mali kaštelet, Dioklecijanov podrum, Peristil itd. – poseban su doživljaj za svakog Splitsanina, a posebno stranca.“ Vedran Lalanović, monter, 27 godina: „Program festivala je dobro koncipiran, prije svega zato što je raznovrstan. No, to nije dovoljno. Kvaliteta izvedbe, organizacije, smještaj gledalaca i tehnički uvjeti ponekad su upravo provincijalni. Ne znam da li se radi o podcjenjivanju publike ili o pomanjkanju sredstava, ali čitava se priča ponavlja iz godine u godinu. Kakav je to bio cirkus sa „Nabuccom“ ove srijede! A karte su, ne zaboravite, po 10 000 i 15 000. Tolika je i moja dnevnic! Ipak, ne bi želio da mislite kako na ovom festivalu ništa ne valja.“ Branko Tominić, voditelj objekta u tvornici dizel-motora, 26 godina: „Premalo je kulturnih događaja u našoj regiji da bismo mogli biti tako kritični prema Festivalu. Split je žedan kulturnih zbivanja. U čemu se ogleda splitska kultura? U prenošenju TV i radio programa i, eventualno, očajnog filmskog repertoara u sva četiri kinematografa. Uostalom, i Dubrovnik živi samo ljeti što se kulture tiče. I to uglavnom za strance. Pitam vas što je s Dubrovčanima, posebno onima iz okolice grada. Ako treba da kažem da je to elitni festival, ja ću to reći, ali ne znam koji to festival nije.“ Nikša Ordulj, organizator stručnog obrazovanja, 29 godina: „Split je veliki grad kojem ne nedostaju samo stanovi već – kao što znate – sportski objekti, kazališta i još mnogo toga. Kultura ovisi o koordinaciji djelovanja svih gradskih struktura: privrede, saobraćaja, turizma... Kako pratiti Splitsko ljeto ako normalno radite? Gledajte, recimo „Nabucco“ traje do ponoći, onda čekate autobus pola sata. Stižete kući umorni, a ujutro valja rano ustati. Na poslu vas nitko ne pita jeste li se naspavali ili ste bili do kasnih sati u kazalištu. Problemi kulture su vrlo složeni, mi imamo čak i nepismenih u poduzeću pa kako bi oni mogli prihvatiti jednog „Volponea“.“ Z.Z. "Opet ista priča? Šta o ljetnim kulturnim priredbama u Splitu misle radnici Brodograđevne industrije „Split“?". *Danas* 1319, (Zagreb) 20. avgust 1977; izvor: <http://kpgtyu.org/pressarhiva/displayimage.php?Album=lastup&cat=9&pid=390#topdisplaymedia>, 9. novembar 2013.

dalje. Alati za oživljavanje urbanog karaktera jugoslovenskog socijalističkog društva su arhitektura i urbanizam, grafički, primjenjeni i industrijski dizajn, pozorišne predstave, koncerti i knjige, slike i skulpture, televizijski i radijski zabavni i obrazovni program, partizanski, dječiji i crtani filmovi, stripovi, stručni časopisi i ilustrovani magazini.

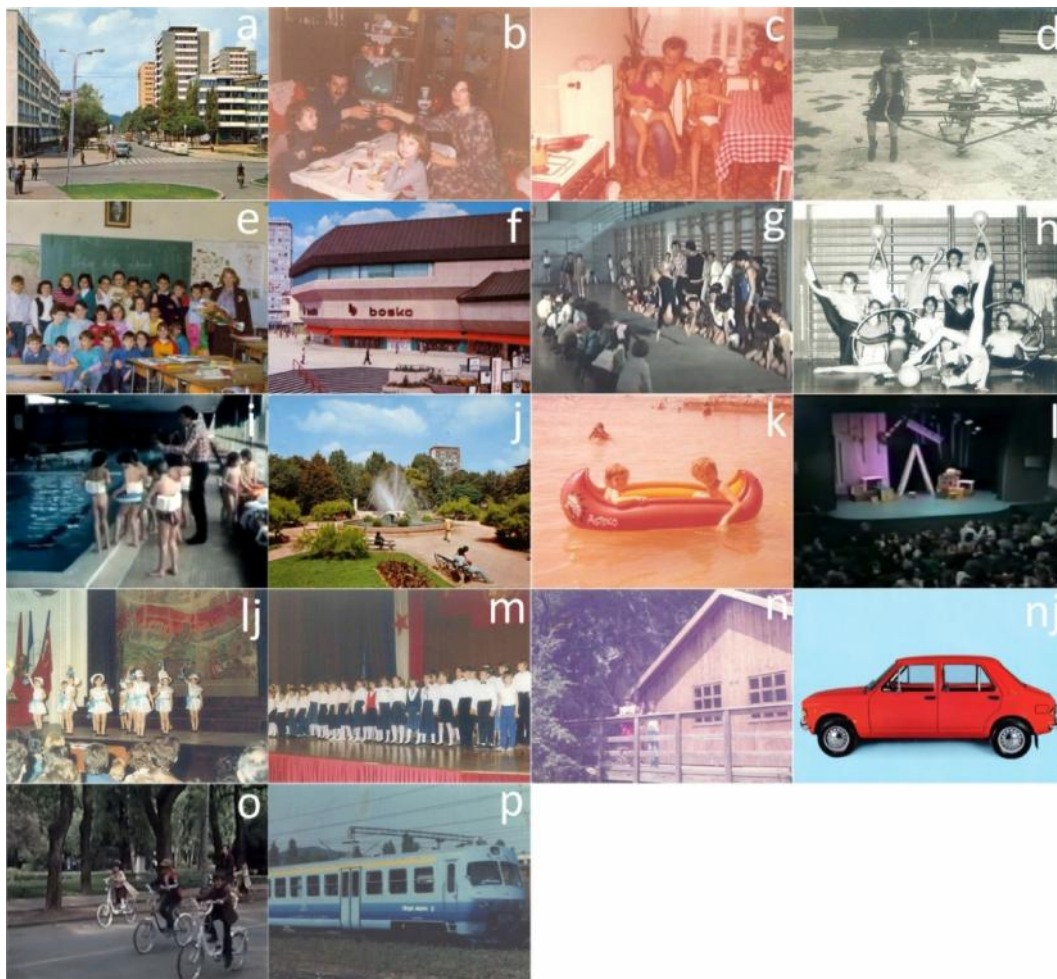
◀ Saobraćaj

Četvrta funkcija modernog grada u socijalističkoj Jugoslaviji bilo je saobraćanje.

Saobraćalo se biciklom (slike 1o i 2m) i motociklom, najčešće ljubljanske fabrike Rog, ličnim automobilom obavezno kragujevačke Zastave (slike 1nj, 3s, 3š i 3ii), autobusom i tramvajem (slika 2n), vozom (slika 1p i 3t), rjeđe brodom (slike 3y i 3z), helikopterom i avionom⁴⁵ (slike 3u i 3v). Posebnost predstavlja „Victor“⁴⁶, eko vozilo na električni pogon u vlasništvu Josipa Broza Tita (slika 3iii). Prometovalo se cestama, magistralama, autoputevima, vodama, prugama i koridorima. Putovalo se na posao, nekada tri, četiri pa i više sati dnevno. Prelazile su se veće ili manje distance do sindikalnih odmarališta za radnike i službenike, na more, u planine i banje, do vikend naselja, na selo u posjetu rođacima, na ekskurzije i upoznavanje domovine (slika 1n), a ukidanjem viza i van granica Jugoslavije.

⁴⁵ „Promjene u strukturi saobraćaja u prevozu putnika za period od 1961. do 1966. godine. Broj prevezenih putnika: željeznicom 1961. 195 000 putnika, 1966. 203 000 putnika; drumskim auto-saobraćajem 1961. 108 540 putnika, 1966. 291 000 putnika; pomorskim saobraćajem 1961. 6 659 putnika, 1966. 4 100 putnika; vazdušnim saobraćajem 1961. 272 putnika, 1966. 590 putnika.“ *Mala enciklopedija Prosveta 1*, 652.

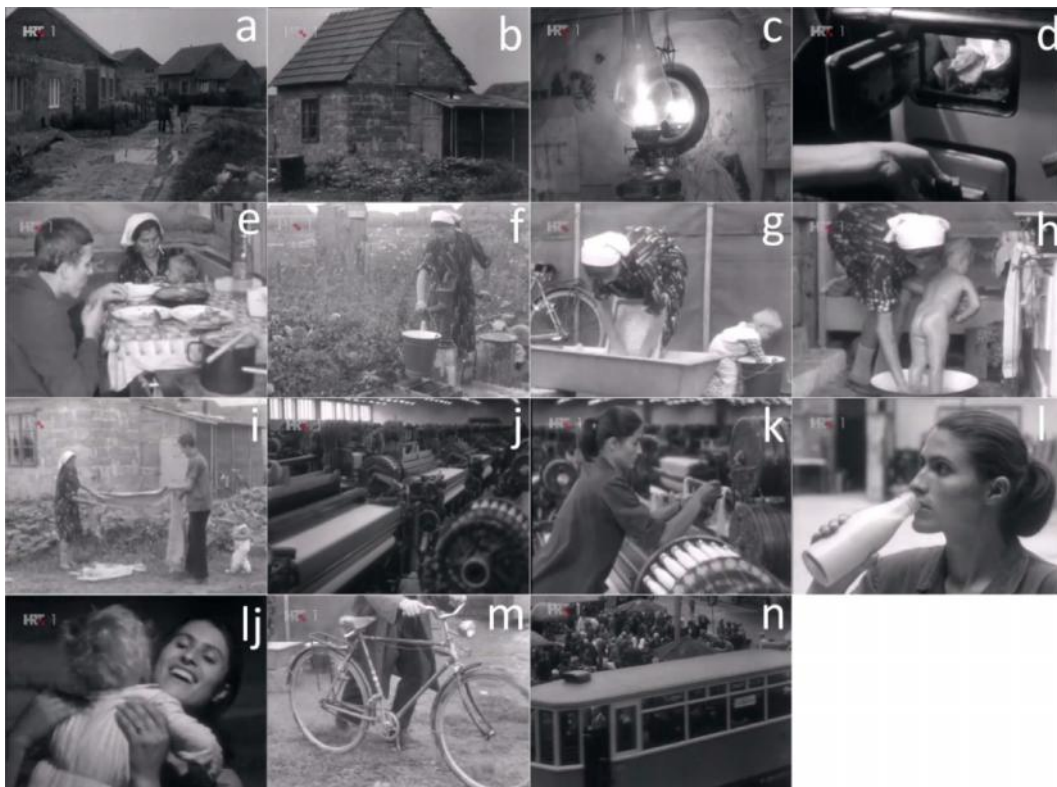
⁴⁶ *Victor*, *Autoette Electric Car Company Inc.* je ikona američke kulture 50ih godina XX vijeka. Ekonomičan, multifunkcionalan i jednostavan za upravljanje. Korišten je za teretni transport i prevoz ljudi. Predstavljen je na autosalonu u Čikagu 1954. godine, a Tito ga je na poklon dobio šest godina kasnije (1960).

Slika 1. Svakodnevnica Maje Đilas, prostori i prakse

stanovanje (a-d), rad (e i f), slobodno vrijeme (g-n) i saobraćaj (nj-p)

a) Neboderi, Bulevar revolucije, mjesna zajednica Centar, Banja Luka, 1977.; **b, c)** Dnevna soba i trpezarija, druženje sa komšijama, 1978. i 1983.; **d)** Dječije igralište, 1981.; **e)** Osnovna škola Filip Macura, učiteljica Ajša Hamzić, Banja Luka 1986.; **f)** Robna kuća BOS(anska)K(rajin)A, Trg Edvarda Kardelja, Banja Luka, 1979.; **g)** Nastava fizičke kulture, osnovna škola, 1979.; **h)** Sekcija za ritmičku gimnastiku, Društvo za tjelesno vaspitanje „Partizan“, 1986.; **i)** Sportsko-rekreativni centar, 1979.; **j)** Gradski park, Banja Luka, 1976.; **k)** Ljetovanje u vojnom odmaralištu Duilovo na Jadranu, Split, 1983.; **l)** Dječije pozorište Bosanske krajine, Dom radničke solidarnosti, Banja Luka, 1981.; **lj)** Balet u Velikoj sali Doma kulture, Banja Luka, 1984.; **m)** Hor na sceni Doma JNA, Banja Luka, 1986.; **n)** Titova pećina, Titov Drvar, 1985.; **nj)** Automobil Zastava Skala 1 100, fabrika Zastava Kragujevac, 1985.; **o)** Biciklo Poni Ekspres, fabrika Rog Ljubljana, 1985.; **p)** Olimpik ekspres, Sarajevo - Banja Luka - Beograd, 1984.

Slika 2. Svakodnevica Smilje Glavaš, prostori i prakse
 stanovanje (a-i), rad (j-l), slobodno vrijeme (lj) i saobraćaj (m,n)

a) Odlazak na posao, 4:30; **b)** Kuća obitelji Glavaš, Zagreb; **c, d)** Buđenje, 3:00; **f-i)** Kućni poslovi 15:00–22:00; **e)** Ručak, 16:30; **j)** Tvornica tkanine „Pobjeda“ u Zagrebu; **k)** Rad u tvornici, prva smjena 6:00–14:00; **l)** Pauza za obrok, 12:00–12:20; **lj)** Majka Smilja i djevojčica; **m)** Biciklo ?G.; **n)** Javni gradski prevoz

Slika 3. Svakodnevica Josipa Broza Tita, prostori i prakse

stanovanje (a-e), rad (f-j), slobodno vrijeme (k-r) i saobraćaj (s-iii)

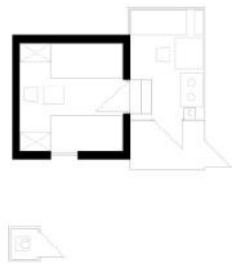
a) Predsjednička rezidencija, Užička 15, Beograd, 7.10.1974.; **b)** Jovanka i Josip Broz pripremaju doručak, vila Brionka, Brioni, 25.8.1955.; **c)** Svečani ručak sa prijateljima u povodu 85. rođendana, Predsjednička rezidencija, Užička 15, Beograd, 25.5.1977.; **ć)** Projekcija filma „Bitka na Neretvi“, Beli dvor, Beograd, 4.10.1969.; **č)** 70. rođendan sa unucima Zlaticom, Mišom i Joškom, Užička 15, Beograd, 25.5.1962.; **d)** Spavaća soba u Jovankinom apartmanu, vila Brionka, Brioni, 1978.; **dž)** Kupatilo u Titovom apartmanu, vila Brionka, Brioni, 1978.; **đ)** Soba za relaksaciju u Titovom apartmanu, Vila Brionka, Brioni, 1978.; **e)** Odmor sa sinom Mišom, bazen u vili Brionka, Brioni, 7.2.1952.; **f)** Radni kabinet, Rezidencija predsjednika SFR Jugoslavije, brdo Gorica, Bugojno, 4.11.1979.; **g)** Prijem arhitekta Ranka Radovića i vajara Miodraga Živkovića povodom projekta za Spomenik na Sutjesci, radni kabinet u Užičkoj 15, Beograd, 28.2.1968.; **h)** Samit nesvrstanih, Savezna skupština, Beograd, 4. 9.1961.; **i)** Sjednica Saveznog izvršnog vijeća, Novi Beograd, 16.7.1968.; **j)** Prijem pionira povodom 69. rođendana, Beli dvor, Beograd, 25.5.1961.; **k)** Tito u pozorišnoj loži, Narodno kazalište, Pula, 25.9.1956.; **l)** Svečano otvaranje XIII filmskog festivala, Arena, Pula, 26.7.1965.; **lj)** Slet, stadion Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 25.5.1956.; **m)** Druženje sa prijateljima u kafani Skadarlija, Beograd, 20.5.1956.; **n)** Na izložbi u Muzej savremene umetnosti, Novi Beograd, 27.9.1967.; **nj)** Na izložbi „Porodica i domaćinstvo“, Sajam, Zagreb, 14.9.1957.; **p)** Na izletu sa brodom Jadranka, Opatija, 20.7.1950.; **o)** Veslanje, otok Vanga, Brioni, 24.7.1953.; **r)** Izlet na Ivanova korita, Lovćen, 12.7.1951.; **s)** Doček Josipa Broza Tita, Zagreb, 30.8.1954.; **š)** Kadilak, Beli dvor, Beograd, 14.4.1955.; **t)** Plavi voz, 26.5.1957.; **u)** Avion, Etiopija, 3.2.1959.; **v)** Helikopter, ostrvo Brioni, 6.8.1960.; **y)** Galeb, Velika Britanija, 8.3.1953.; **z)** Gliser, ostrvo Brioni, 19.7.1950.; **ii)** Terensko vozilo za potrebe lova, Fruška gora, 4.10.1959.; **iii)** Električno vozilo, Vanga, ostrvo Brioni, 26.8.1961.

Slika 4. Tipski objekat "U2" od 12 spratova i 88 stanova, Banja Luka, SFRJ (1959-1962)

Osnova prizemlja stambene zgrade, stan porodice Đilas
Crtež Maje Đilas prema projektnoj dokumentaciji

Investitor i vlasnik: Vojna pošta 6028-11 iz Banja Luke, Jugoslovenska narodna armija (JNA); **Projektant:** Vladimir Ugrenović, Arhitektonsko-inženjerski atelje, Zagreb, 1959-1962.; **Namjena:** kolektivno stanovanje; **Izvođač:** Građevinsko preduzeće „Pavao Radan“, Banja Luka; **Bruto površina osnove:** 432,9 m²; **Bruto površina stambene zgrade:** 6060,6 m²; **Horizontalni gabarit:** 23,4 m x 18,5 m; **Vertikalni gabarit:** podrum, prizemlje, 12 spratova i terasa; **Neto površine i strukture stambenih ćelija:** 18 m² garsonjera: soba, kuhinjska niša i wc, tip C; 46 m² jednosoban: predsoblje, radna kuhinja, dnevna i spavaća soba i kupaona, tip B i 63 m² dvosoban: predsoblje, radna kuhinja, dnevna i dvije spavaće sobe i kupaona, tip A.; **Namjena zajedničkih prostora u zgradi:** podrum: sklonište protiv napada iz vazduha, ostave za zimnicu, spremište i vertikalni kanal za odlaganje smeća; prizemlje: prostorije Socijalističkog saveza radnog naroda (predsoblje, sala za sastanke, kancelarija i wc), prostorije za predškolsku i školsku djecu (predsoblje, učionica, prostor za učitelja, kuhinja i wc), vešeraj, krovna terasa i komunikacije: liftovi, stepenište i hodnici.; **Konstrukcija:** AB skelet; **Materijali:** prednapregnuti beton i šuplja opeka; **Međuspratna konstrukcija:** AB ploča sa zvučnom i toplotnom izolacijom; **Krov:** betonska krovna konstrukcija, ravan prohodan krov; **Tehnologija gradnje:** ručni iskop i gradnja, mašinska priprema betona i montaža gotovih elemenata (predfabrikacija); **Stolarija:** jelovina; **Završna obrada:** Podovi su od bukovog parketa II klase i teraca u kuhinji i kupaoni. Plafoni i zidovi su malterisani.; **Komunalna infrastruktura:** obezbijeđeno snabdijevanje vodom, električnom i toplotnom energijom i obezbijeđeno odvodnjavanje otpadnih voda. Električna energija za rasvjetu i tehniku: električni štednjak i električni bojler. Centralno grijanje sa kotlovnicom i spremištem za gorivo. Svaki stan ima jedan radijator u dnevnom boravku, a ostale prostorije se griju prenosivim elektro radijatorima.; **PTT saobraćaj:** telefon i kućni telefonski uređaj „portavox“

Slika 5. Kuća obitelji Glavaš, Zagreb, SFRJ (1966)

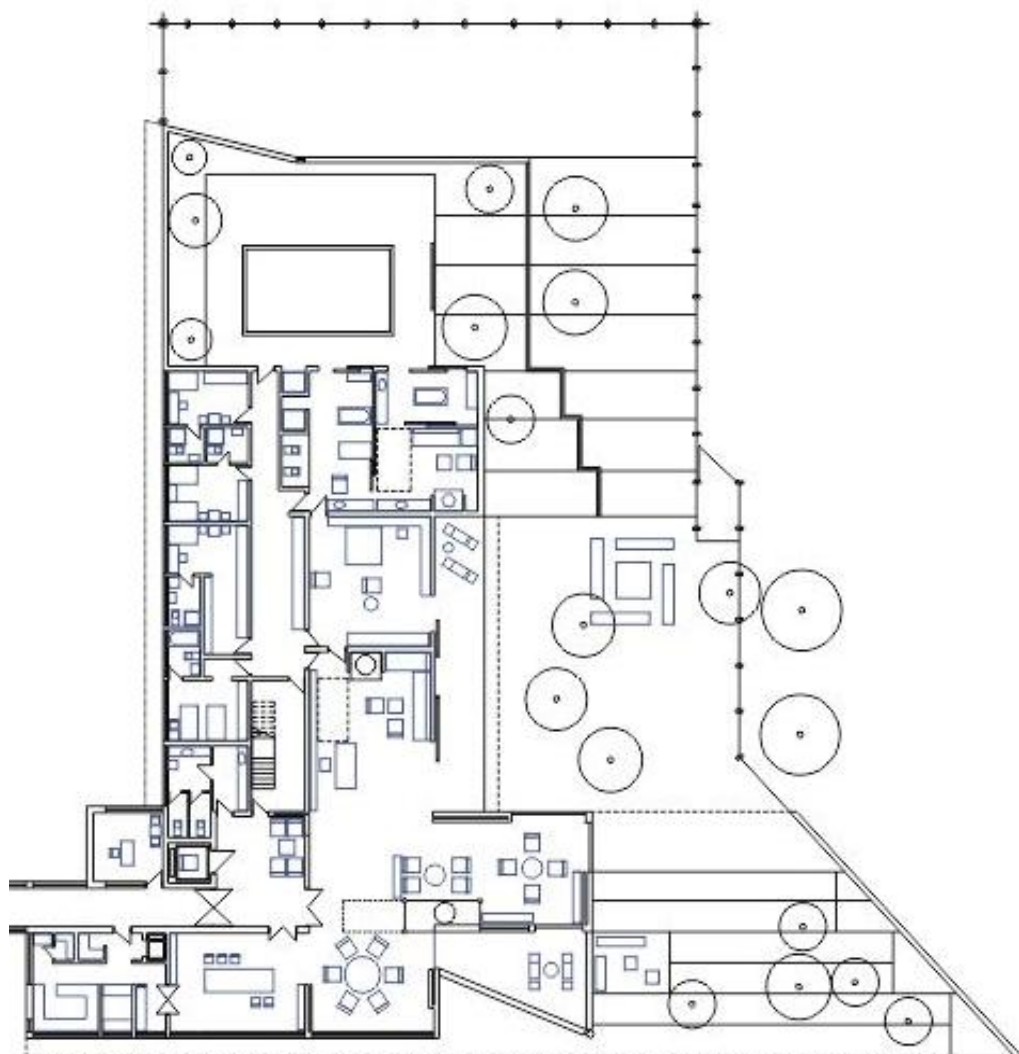
Osnova prizemlja

Crtež Maje Đilas prema filmu „Od 3 do 22“

Investitor i vlasnik: obitelj Glavaš sredstvima zajma iz kase uzajamne pomoći⁴⁷;
Projektant: -; **Namjena:** individualno stanovanje; **Bruto površina kuće:** 16,5 m²;
Neto površina kuće: 13,9 m²; **Horizontalni gabarit:** 5,10 m x 3,20 m; **Vertikalni gabarit:** prizemlje i tavan; **Struktura kuće:** soba i kuhinja; **Konstrukcija:** -;
Materijali: opeka i drvo; **Tehnologija gradnje:** ručno; **Krov:** dvovodan, drvena krovna konstrukcija, biber crijep; **Stolarija:** -; **Završna obrada površina:** Pod je betonska ploča. Plafoni i zidovi su malterisani.; **Komunalna infrastruktura:** nije obezbijeđeno snabdijevanje vodom, električnom i toplotnom energijom i odvodnjavanje otpadnih voda.

⁴⁷

U poglavlju *Na plodovima svoga rada* Ravlić navodi: „Većina članova kolektiva zna da postoji Kasa uzajamne pomoći pri sindikalnoj podružnici našeg preduzeća.“ Ravlić. *Jelšingrad* 50, 257.

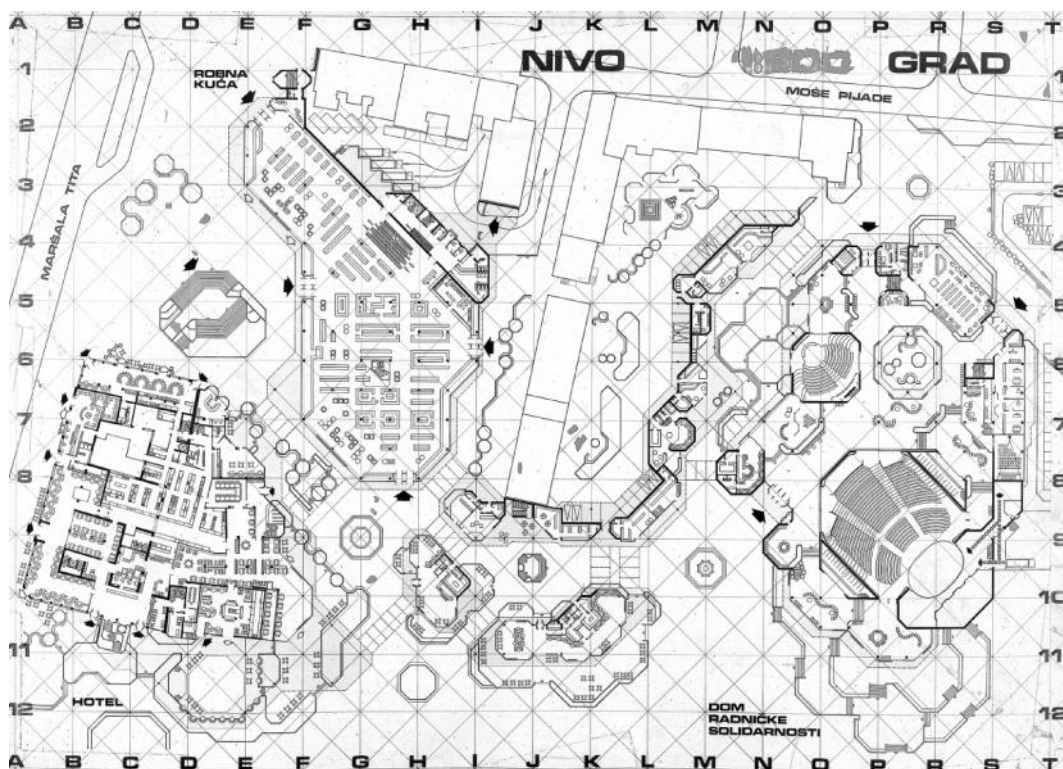

Slika 6. Rezidencija Josipa Broza Tita, brdo Gorica, Bugojno, SFRJ (1978-1979)

Osnova na koti +/-0.00

Crtež Maje Đilas prema dostupnoj projektnoj dokumentaciji

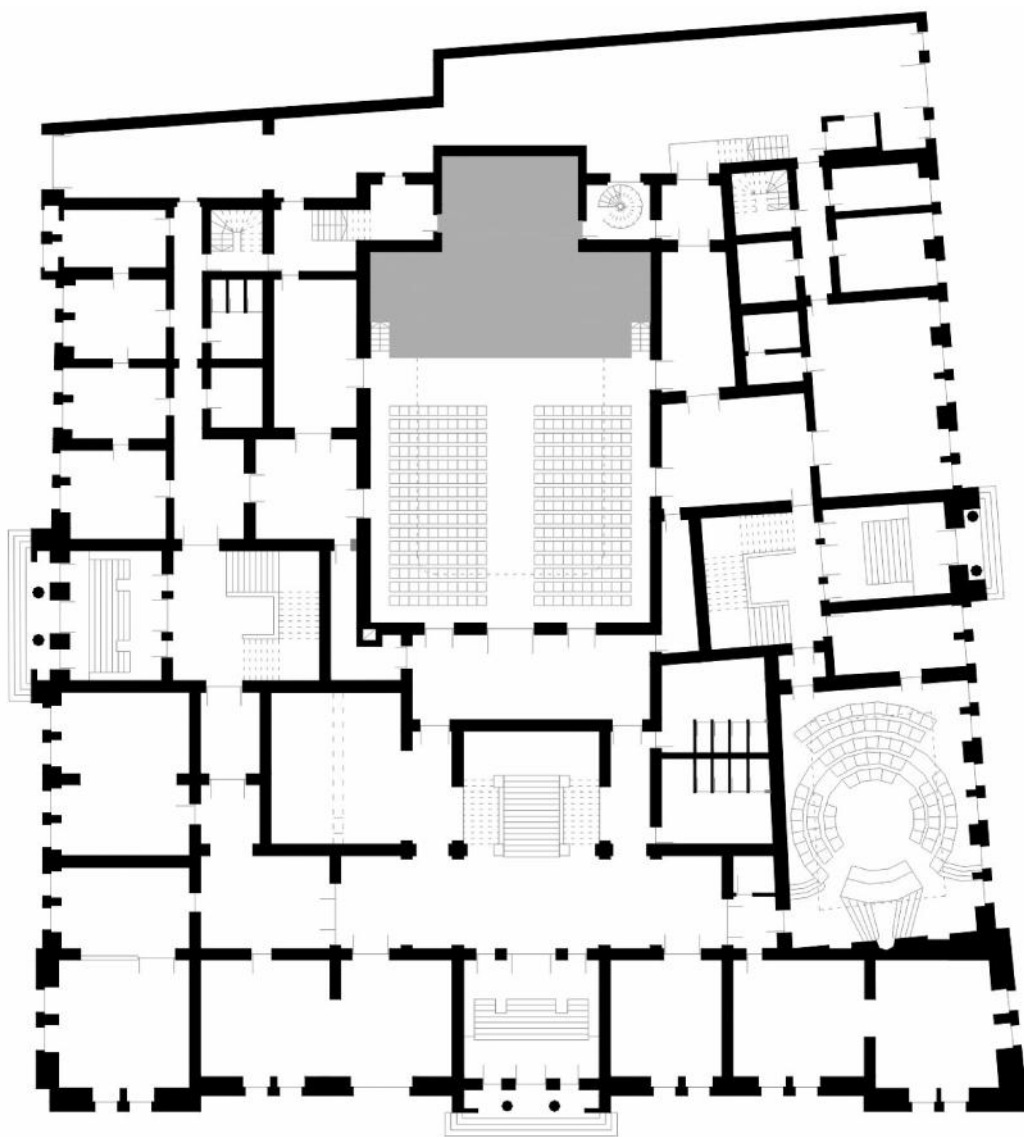
Investitor: ?; **Vlasništvo:** društvena svojina; **Projektant:** Zlatko Ugljen, Sarajevo, 1978-1979.; **Namjena:** rezidencijalno stanovanje za privremeni boravak predsjednika SFRJ; **Izvođač:** ?; **Bruto površina:** 1600 m²; **Neto površina:** 1317 m²; **Horizontalni gabarit:** 57 m x 53 m; **Vertikalni gabarit:** podrum, prizemlje i sprat; **Struktura prostora:** Prostori predsjednika SFRJ, **Prostori stanovanja:** dnevni boravak i spavaća soba sa izlazima u park, trpezarija, kupatilo sa sobama za relaksaciju i hidroterapiju, ulazni hol sa komunikacijama: lift i stepenište; uz pretpostavku da je na spratu apartman Jovanke Broz.; **Prostori rada:** radni kabinet i dnevni boravak sa izlazom u park; **Prostori slobodnog vremena:** zatvoreni bazen, stepenište sa parkovskim zelenilom i ulaznim trijemom u park, zimska bašta i šuma.; **Prostori za pratnju predsjednika SFRJ:** sobe sa pripadajućim kupatilima.; **Servisni prostori:** prijemni hol, kontrolna soba, kuhinja sa priručnim ostavama i liftom za dostavu namirnica, podstanica za grijanje, hlađenje i ventilisanje, skladište i sklonište.; **Konstrukcija:** AB masivna konstrukcija; **Materijali:** armirani beton i drvo (autohtoni bor); **Međuspratna konstrukcija:** AB ploča; **Krov:** drvena krovna konstrukcija, rešetkasti nosači, viševodan kosi krov, trapezasti čelični lim oker boje i kaljeno transparentno staklo; **Tehnologija gradnje:** mašinski iskop i ručna gradnja, mašinska priprema betona i montaža gotovih elemenata (prefabrikacija); **Stolarija:** borovina I klase; **Završna obrada površina:** Podovi su od kamena i borovine I klase. Plafoni i zidovi su malterisani i djelimično obloženi kamenom i drvenim pločastim panelima (borovina I klase).; **Komunalna infrastruktura:** obezbijedeno je snabdijevanje vodom, električnom i toplotnom energijom i kanalizacija. Sistem daljinskog grijanja, hlađenja i ventilacije.

Slika 7. Robna kuća Boska, Banja Luka, SFRJ, radno mjesto mame Maje Đilas

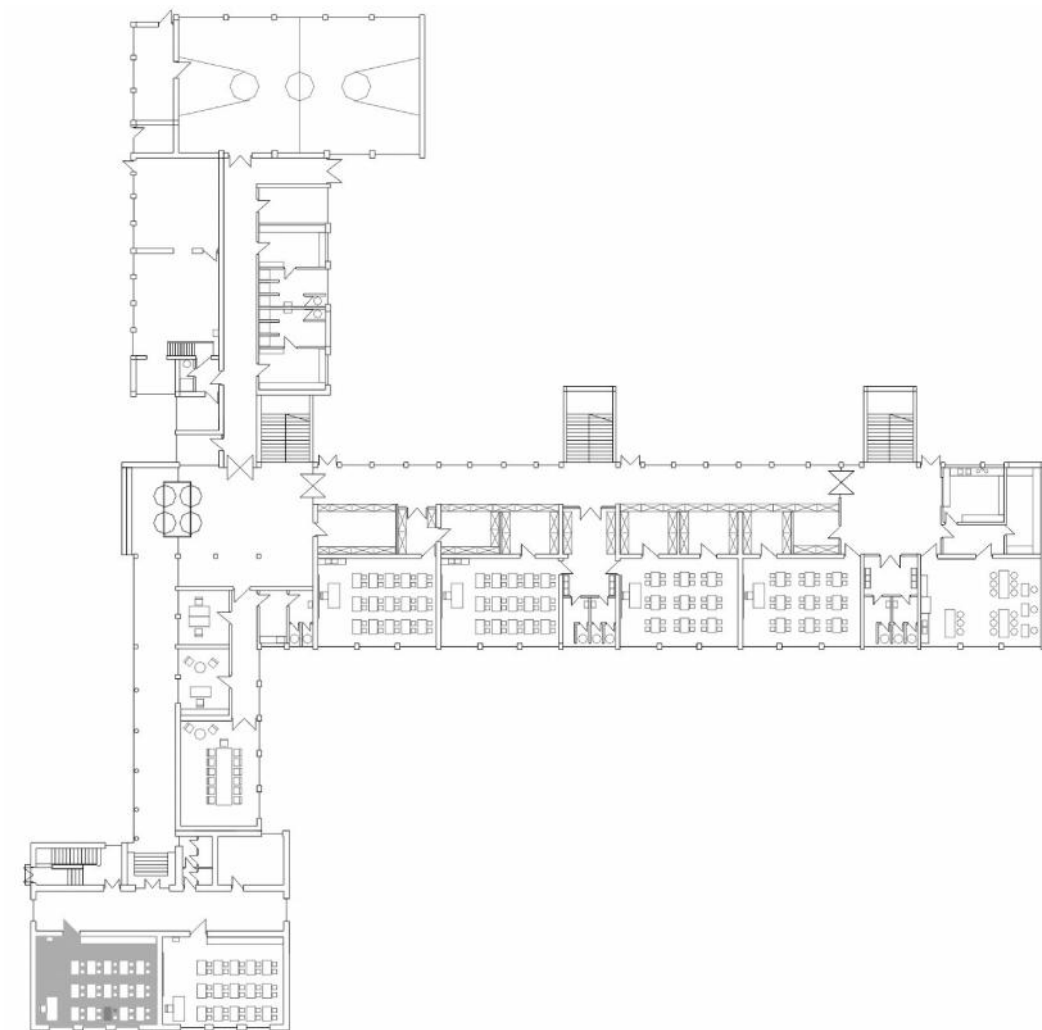
Osnova kote pješaka

Crtež Jasne Noso, Velimira Neidhardta i Ljerke Lulić za Urbanističko rješenje centralnog područja grada Banja Luka Centar 1 (1973)

Slika 8. Centar za vaspitno-obrazovni odgoj djece, baletska škola Klare Sutlar u Domu kulture, Banja Luka, SFRJ, balerina Maja Đilas

Crtež Maje Đilas prema projektnoj dokumentaciji

Slika 9. Osnovna škola Filip Macura, Banja Luka, SFRJ, učenica Maja Đilas

Crtež Maje Đilas prema projektnoj dokumentaciji

III

KRITIČKI PRIKAZ ALTERNATIVNIH KULTURNIH PRAKSI

Predmet kritičke analize su prakse „građenja, pisanja i crtanja arhitekture i edukacije“⁴⁸. Prakse su analizirane i vrednovane u odnosu na dominantni kulturni obrazac, jugoslovenski socijalizam i modernizam, modernu uopšte i alternativne pravce, ideje i vrijednosti druge polovine XX vijeka u svijetu. U nastavku treba:

- ◀ utvrditi da li su prakse rezultat primjene alternativnog postupka, sredstava ili načina mišljenja i ako jesu, kojim konvencionalnim praksama su alternativa;
- ◀ konstatovati moguće uticaje i pravce razvoja na dominantni kulturni odrazac i jugoslovensko društvo;
- ◀ ukazati na veze sa alternativnom kulturnom praksom druge polovine XX vijeka izvan prostora Jugoslavije i

⁴⁸

Radović, *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika*, 108.

- ◀ ukazati na veze sa postjugoslovenskim partikularnim praksama i autorima koje atomiziranom kulturnom prostoru, mentalno i fizički, obezbjeđuju regionalnu prepoznatljivost. Današnja slika arhitekture i gradova postoji u sutra i „vice versa“.

◀ **Bogdan Bogdanović**

Bogdan Bogdanović s pravom otvara seriju studija o jugoslovenskim autorima čije su anticipacije, projekti i izbori u saznanju i djelovanju bile vizije napretka jugoslovenske zajednice.

Rodio se u Prvoj Jugoslaviji, odrastao i živio u Drugoj, a Treća⁴⁹ ga se grubo odrekla. Rođen je u Beogradu⁵⁰ 1922. godine. Rođen je u gradu kada je selo bilo zastupljenije. Odrastao je uz roditelje intelektualce i mlađu sestru Ivanu (1925–2011) kada je zemlja imala 42,09 % nepismenog stanovništva⁵¹. Majka Mileva Mihailović (1894–1973) bila je profesorica jugoslovenske književnosti i francuskog jezika, a otac Milan Bogdanović (1892–1964) akademik, pisac i književni kritičar. Živjeli su u Beogradu, prestonici monarhije, a potom socijalističke Jugoslavije, gradu na četiri obale, gradu-laboratoriji različitih teoretskih i praktičnih ideja šta moderan grad jeste i šta bi trebao biti.

Bogdan se školovao u Beogradu. Sedam godina nakon što je diplomirao arhitekturu i završio svoj prvi monument, Spomenik žrtvama fašizma u Beogradu, nije radio kao arhitekt–graditelj. Pisao je kada su drugi gradili. Postao je docent 1960. i vanredni profesor 1964. na Katedri za urbanizam. Na mjesto dekana Arhitektonskog fakulteta u Beogradu

⁴⁹ [...] „prepuna grehova i nepravdi, ali koja je, ipak, bila moja domovina“. Bogdanović, *Zelena kutija: knjiga snova*, 32.

⁵⁰ [...] „gradu bez reda i ozbiljnih uredbi o tehničkom, higijenskom i estetskom uređenju [...] gradu na 1000 ha sa 111 740 stanovnika“. Blagojević, *Novi Beograd – osporeni modernizam*, 20.

⁵¹ Prema podacima za 1953. godinu. *Mala enciklopedija Prosveta* 1, 689.

podnio je ostavku 1972. Otišao je kada nije imao podršku. Zajedno sa studentima, od 1976, stvarao je Seosku školu za filozofiju arhitekture u selu Mali Popović, nadomak Beograda. Kada su svi hrlili u grad, on je otkrio selo. Objavio je 11 knjiga. Sagradio 19 spomenika. Nagrađen je 6 puta. Napustio je Srpsku akademiju nauka i umetnosti 1981. godine. Bio je gradonačelnik glavnog grada SFRJ od 1982. do 1986. Na pitanje postoji li uopšte Beograd, Bogdanović 1986. odgovara:

„Ne znam postoji li Beograd ili ne. A to što važi za mene, važi i za moj grad.“⁵². 29. maja 1987. održao je posljednje predavanje na Univerzitetu u Beogradu. Napustio je Savez komunista Jugoslavije kada se „mahalo“ članskom knjižicom. Dobio je 1989. tek ustanovljenu, Piraneziju nagradu za posljednji izgrađen memorijal – Spomen park Dudik u Vukovaru (1978–1980). Iz škole u Malom Popoviću su ga istjerali 1990. godine. Govorio je u Beogradu kada su drugi ćutali. Od posljedica ratnih dejstava⁵³ u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini teško su oštećena tri Bogdanova spomenika, a od namjerne devatacije i nebrige, u Srbiji, ugrožena još tri spomen–obilježja. 7. decembra 1993. Bogdan je zauvijek i nikad napustio Beograd.

Za sebe kaže da je „epicentar nediscipline“.⁵⁴ Pomjeren iz težišta jugoslovenskog kulturnog mejnstrima, uvijek u izolaciji ili samoizolaciji Bogdan, objašnjava:

„Jugoslovenstvo je intimna stvar svakog čoveka i on u svom okviru, unutar svog kulturnog okruženja, u okviru svog porekla, familije, u okviru svoje nacije i religije treba da traži svoj odnos prema jugoslovenstvu. Ako ga tako shvatimo, onda je jugoslovenstvo veliko bogatstvo jer nudi veoma raznovrsne formule, humanističku sadržinu u raznim tradicijama, običajima, a pri tom i nešto što je

⁵² Bojan S. Kovačević, „Traganje za Beogradom. Razgovor s arhitektom Bogdanom Bogdanovićem“. *Čovjek i prostor* 6, 399 (Zagreb) 1986: 22.

⁵³ [...] „starački, klovnovski, papagajski, džeparoški, kriminalni, krvava burleska, neviđena destrukcija, kolektivna samoobmana, predkauzalni, primitivni, arhaični rat.“ Bogdanović, *Glib i krv*, 5.

⁵⁴ Vera Grimmer, "Gradovi su bića". *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 41, (Zagreb) 2006: 156.

zajedničko. [...] Ona je kao elastični sistem. Mi to u tehnici i arhitekturi zovemo sistem sa većim stepenom sloboda, koji može da "radi", da se malo drmusa, da se klima. Jugoslavija jeste najbolja kada se malo klima, kada se menja, kada može iz raznih pravaca da se shvati. Kada se stegne gvintovima i kad neko hoće čvrstu, tvrđu Jugoslaviju, onda ona puca. [...] To je nešto što Jugoslavija apsolutno ne podnosi. Jugoslovenstvo ne podnosi dogme, ni socijalne, ni nacionalne, ni verske, ono mora da se prihvati, ako govorimo o nacionalnim i religioznim vrednostima – polimorfiju. [...] Moje jugoslovenstvo nije ni karađorđevsko, ni pribećevićevsko, ni pašićevsko, nije ni realsocijalističko, ni socijalrealističko. Moje je jugoslovenstvo kulturni dijagram u koji sam bez ostatka upisan.“⁵⁵

Arhitekta i čovjek van svih okvira i granica upozorava:

„I još nešto što se u ovoj zemlji ne radi – jugoslovenstvo se mora učiti.“⁵⁶

U nastavku slijede Bogdanove „lekcije“ o organizovanom sistemu ideja, mišljenja i vrijednosti, a kojeg više nema.

⁵⁵ Bogdanović, *Glib i krv*, 121.

⁵⁶ Ibid, 123.

◀ Spomenička arhitektura

Rasuti po jugoslovenskom pejzažu u:

Vukovaru,
Sremskoj Mitrovici,
Jasenovcu, Beogradu,
Labinu,
Bihaću,
Beloj Crkvi,
Novom Travniku, Čačku,
Knjaževcu,
Kruševcu,
Vrnjačkoj Banji,
Mostaru, Leskovcu,
Vlasotincu,
Kosovskoj Mitrovici,
Ivangradu,
Štipu,
Prilepu,

53

Bogdanovi spomenici su jedna ideja. Ideja o:

- ◀ sudbini čovjeka, njegovom rađanju, životu i smrti;
- ◀ opšteljudskim vrijednostima i granicama dobra i zla;
- ◌ arhetipovima i kosmičkim simbolima;
- ◀ metaforama i alegorijama;
- ◀ ideologiji;
- ◀ identitetu;
- ◀ Šumadiji, Mediteranu, Hercegovini, Bosni i Sremu;
- ◀ građenju, energiji i mukotrpnom radu⁵⁷;
- ◀ kamenu, betonu i Barbi s Korčule⁵⁸;

⁵⁷

„[...] moja gradilišta [...] starinska, gotovo srednjovekovna, organizovana prema zakonima tajfi i starih graditeljskih družina i oslonjena na stare veštine klesanja i stereotomije, s iscrtavanjem detalja i variranjem projekata na licu mesta.“ Bogdanović, *Glib i krv*, 31.

- ◀ društvu, zajedništvu i dobrovoljnom radu⁵⁹;
- ◀ da nema prostora bez događaja⁶⁰;
- ◀ arhitekturi kao kondenzatoru društva.

Bogdanovićev memorijalni opus prelazi granicu uobičajene prostorne materijalizacije sjećanja na narodnooslobodilačku borbu i stradanja; zanemaruje mejnstrim model – hiperrealnu predstavu partizana, petokraku, srp i čekić – i uvodi „prošireno polje“⁶¹ arhitekture. Serijom oprostovanih sjećanja brišu se granice disciplina arhitekture, vajarstva i pejzažne arhitekture i uvodi dijalog arhitekture i antropologije, arheologije, fizike, književnosti, religije i semiologije. „Neomeđena arhitektura“.⁶² Višeglasje stvaralaštva potvrđuje i arhitekta:

54

⁵⁸ „Barba, sed, kosa nevidljivim vetrom rasterana na sve četiri strane sveta, činodejstvuje kao mag, kao duh iz kamena. Najednom, diže naglo bat i dleto, svi dižu batove, pobožno čute, nastupa nagla tišina koja otkriva glasove noći – cvrčke, lelek noćne ptice, šum Neretve iz daljine. Jedan od majstora, očigledno za to upravo zadužen, otpočinje ponovo melodiju bez reči, unjkavu i tajanstvenu, kao u kakvom obredu obožavalaca kamena. Barbin bat hvata ritam, udara u kvader koji je pred njim, i u trenu započinje složno udaranje. [...] Kad melodija počne da se “penje“, zvuk udaraca postaje zaglušno jak, kad otpočne “spuštanje“, udari postaju blaži.“ Bogdanović, *Ukleti neimar*, 250.

⁵⁹ „Spomenik je građen sporo, mukotrpno, od dobrovoljnih priloga, čak i od priloga u naturi (a “natura“ je bio kamen), pa i od kamena sa starih mostarskih kuća, koje su vreme i urbanizam već uveliko rušili, a familije su rado poklanjale kamenu građu.“ Bogdanović, *Ukleti neimar*, 251.

⁶⁰ „[...] njene su terase uskoro osvojila deca, čiji su razdragani glasovi u zvonkom, gotovo scenskom kamenom prostoru odjekivali ponekad do duboko u noć.“ Bogdanović, *Ukleti neimar*, 252.

⁶¹ Rozalind Kraus (Vašington, Sjedinjene Američke Države, 1941–) istoričarka umjetnosti, uvodi pojam proširenog polja (*expanded field*) u umjetnost 1979. godine. I spomenik i arhitektura i pejzaž. I nije samo spomenik i nije samo arhitektura i nije samo arhitektura pejzaža. (Rosalind Kraus, "Sculpture in the Expanded Field". *The Art of Art History: a critical anthology*, (1979): 297.) Arhitekta Entoni Vidler (Eseks, Engleska, 1941–) uvodi pojam prošireno polje arhitekture (*architecture's expanded field*) 2005. godine. Nakon nekoliko desetljeća autistične okupiranosti same sobom, prema Vidleru, u arhitektonskoj produkciji nastaju kategorije ne-arhitekture. Ne-arhitektura prelazi granice disciplina, na primjer geografije i arhitekture, biologije i arhitekture ili politike i arhitekture. (Anthony Vidler, "Architecture's Expanded Field". *Constructing a New Agenda: Architectural Theory 1993-2009*, (2009): 318–331.). I arhitekta Žan Nuvel (*Jean Nouvel*, Fumel, Francuska, 1945–) ima svoju strategiju, strategiju otklona. „[...] i kada kažem da se igram dubinom polja, to je zato što pokušavam postaviti niz filtera za koje nikada ne znam gdje završavaju – to je oblik metanaracije.“ Baudrillard, Nouvel, *Singularni objekti – arhitektura i filozofija*, 13.

⁶² Radović, *Vrt ili kavez, eseji i studije iz arhitekture i grada*, 130.

„Dobar deo moje graditeljske filozofije izgradio se u bibliotekama i nad knjigama koje nikakve veze sa arhitekturom nemaju.“⁶³

Dramatični uvod u postjugoslovensko vrijeme i prostor donio je mnogo, previše: rat, stradanja, rušenja i urušavanja. Mnogi spomenici su nestali, a velik broj spomen obilježja Drugog svjetskog rata je uništen⁶⁴. Okončanjem rata u Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini prioritarna mejnstrim kulturna praksa je produkcija sjećanja. U arhitekturi, posebnost ima ideja fuzije memorijalnog sadržaja i infrastrukturnog objekta – Memorijalni most na Rječini (2001) – arhitektonskog studija 3LHD⁶⁵.

⁶³ Bogdanović, *Glib i krv*, 31.

⁶⁴ Spomen groblje žrtvama fašizma u Sremskoj Mitrovici je teško oštećen. Partizansko spomen groblje u Mostaru: „Prostor spomen parka je u relativno dobrom stanju. Sva vidljiva oštećenja su nastala ili u periodu rata 1992-1995. godine ili nakon njegovog završetka. Radovi na rehabilitaciji spomenika rađeni u toku 2005. godine samo su djelimično popravili opće stanje kompleksa, tako da su i danas na njemu dosta vidljivi tragovi destrukcije. Pojedini elementi, koji su tada obnovljeni, već su pretrpjeli ponovna oštećenja (rasvjetna tijela na terasama). Na spomeniku se trenutno mogu razlikovati sljedeće vrste oštećenja: deformacije na kaldrmi, oštećenja na potpornim i obložnim zidovima, oštećenja na oblozi zidova od kamena, oštećenja usljed ratnih razaranja, oštećenja usljed prodiranja vode u zidove, nestatička oštećenja, oštećenja vodovodne i kanalizacijske instalacije, oštećenja elektroinstalacije javne rasvjete i oštećenja i promijenjeno stanje zelenih površina.“ *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 90/06. Izvor: <http://kons.gov.ba/main.php?idstruct=6&lang=1&action=view&id=2778>, 25. april 2014. Spomen park *Slobodište* u Kruševcu je teško oštećen. Spomenik stradalim rudarima u Kosovskoj Mitrovici je oštećen. Spomenik *Kameni cvijet* u Jasenovcu je nakon oštećenja u ratu (1991-1995) obnovljen u periodu od 1997. do 2003. Spomen park *Garavice* u Bihaću: „Forma spomenika, kao cjeline je očuvana, ipak dvije skulpture su vandalizovane grafitima, dok su ostale oštećene gelerima granata. Spomenik je zapušten, a krajolik koji ga okružuje koristi se kao deponija za građevinski otpad. Posebno je ugrožena druga manja grupa, jer se nalazi u neposrednoj blizini saobraćajnice i industrijskih objekata koji su nastali u posljednjih 10-15 godina. Staze i platoi su usljed neodržavanja takođe znatno ugroženi.“ *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, brojevi 33/02 i 15/03. Izvor: <http://www.kons.gov.ba/main.php?idstruct=&lang=1&action=view &id=3350>, 25. april 2014. Kenotafi žrtava fašizma u Novom Travniku: „Forma spomenika, kao cjeline je očuvana, a značajnije oštećenje pretrpjela je jedna skulptura (prelomljena). Spomenik je zapušten – zarastao u bodljikavo grmlje, a krajolik koji ga okružuje koristi se kao poljoprivredno dobro. Staze i platoi su, usljed neodržavanja, također znatno ugroženi.“ *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 51/12. Izvor: <http://www.kons.gov.ba/main.php?idstruct=6&lang=&action=view&id=3383>, 25. april. 2014. Spomen park *Dudik* u Vukovaru je teško oštećen u ratu 1991. godine.

⁶⁵ Saša Begović (Bjelovar, SFRJ, 1967 –), Marko Dabrović (Dubrovnik, SFRJ 1969 –), Tanja Grozdanić (Zagreb, SFRJ, 1968 –) i Silvije Novak (Rijeka, SFRJ, 1971 –). Za

Izvan konteksta rata, a u samom vrhu apsurdna stradanja jeste Kornatska tragedija⁶⁶. 30. avgusta 2007. dvanaest mladih vatrogasaca izgubilo je život. Prostor tragičnog događaja određen je arhitekturom vlasništva – kilometrima suhozida i arhitekturom preživljavanja – centimetrima pašnjaka. „Polja križeva“ Nikole Bašića⁶⁷ potvrda je stalnosti života na jadranskim otocima, kontinuiteta oblika i ideja narodne arhitekture Mediterana i veze sa idejama i proširenim poljem arhitekture Bogdana Bogdanovića.

< Mali urbanizam

Iako nerijetka po broju i obimu stručnih izdanja⁶⁸ pisana arhitektura pedesetih u Jugoslaviji bila je komentarisana i kritikovana kao neprimjerena praksa arhitekata.

„Zašto i čemu da se arhitektae toliko razgovaraju sa sobom i sa drugima? Zašto da t a k o pišu? Zašto da na t a k a v način pišu? Zašto da na takav način misle? Arhitektae, ipak, i pre svega, treba da crtaju: „plajvaz, bato u ruke“!“⁶⁹

Međutim, Bogdan je oduvijek pisao.

„Učili su me od rane mladosti da zapisujem, ispisujem, analiziram. Učili su me da mislim pismeno i da pismeno doterujem svoje misli. Učili su me, naravno, i da cenim takav način mišljenja. Nisam imao ambicija da budem pisac, niti ih

projekat i realizaciju Memorijalnog mosta riječka grupa 3LHD je dobio Nagradu Viktor Kovačić (2001).

⁶⁶ Prema podacima, u „dozvoljenom, kontrolisanom i redovnom, paljenju šume crnike i makije radi proširenja i podmlađivanja površina pašnjaka“ (član 45. *Pravilnika o unutarnjem redu u Nacionalnom parku Kornati*) nikada nisu stradali ljudi.

⁶⁷ Nikola Bašić (otok Murter, FNRJ, 1946 –), arhitekta.

⁶⁸ *Tehnika*, časopis Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije (1946 –); *Izgradnja*, časopis Saveza građevinskih inženjera i tehničara SR Srbije, Saveza arhitekata SR Srbije, Društva za mehaniku tla i fundiranje SR Srbije i Urbanističkog saveza SR Srbije (1946 –); *Arhitektura*, časopis Saveza arhitekata Hrvatske (1947 –); *Arhitekt*, revija Društva arhitekata Slovenije za urbanizam, arhitekturu i primjenjenu umjetnost (1951–1963) i *Čovjek i prostor*, časopis Društva arhitekata Hrvatske (1954 –).

⁶⁹ Bogdanović, *Gradoslovar*, 274.

sada imam: ja sam pre svega graditelj koji misli pismeno i o tome ume ponešto i da zapiše...“.⁷⁰

Bogdan počinje zapisivati iz nezadovoljstva načinom na koji se o gradu misli, postupcima i sredstvima i odlukama kojima se grad mijenja – ruši i gradi – i kako se u njemu živi. Razlog Bogdanovog pisanja je drugačije mišljenje. Njegov bunt zove se mali urbanizam. Mali urbanizam je najprije bio pojam, potom novinska rubrika i naposljetku knjiga.

Pojam⁷¹ je ustanovljen kao reakcija na krutost pojma urbanizam i tijesnu poziciju za svakog ko o prostoru drugačije misli ili na nov način želi da djeluje. Pojmom su objedinjeni procesi mišljenja, kreiranja i realizacije prostora. Na nivou mentalnog prostora Bogdanović identifikuje probleme, diskutuje i daje moguća rješenja. Iako arhitekta naglašava da nije riječ ni o kakvom naučnom mišljenju, mali urbanizam je dio teorije prostora i promjene percepcije prostornosti. Naime, tokom druge polovine 20. vijeka, pojam prostora se transformisao od nositelja apstraktnih matematičkih atributa do prostora kao pozornice društvene interakcije. Na tom tragu i Bogdan daje alternative: mali naspram velikog, umjetnost naspram nauke, slobodan naspram direktivnog, misleći naspram „praktičnog“⁷², život naspram šema i egzaktno prema apstraktnom.

Ustanovljen pojam se preispituje i provjerava serijom članaka „Mali urbanizam“ u nedjeljnom izdanju beogradskih dnevnih novina „Borba“. Pisanje je alternativa građenju. Javno pisanje – objavljivanje – postupak je edukacije stručnjaka i laika, ali i upozorenje jednih i drugih ukoliko su gradograditelji – gradorušitelji. Dnevne novine su sredstvo za prenošenje znanja i kao takvo alternativa stručnim časopisima. Neformalna edukacija posredstvom dnevnih novina alternativa je akademskom

⁷⁰ Bogdanović, *Glib i krv*, 30.

⁷¹ Dvije decenije kasnije, autor je mali urbanizam nazvao „integralna životna sredina (*enviromental*)“ i prema toj ideji koncipirao Veliku školu arhitektonskih nauka u Beogradu. Bogdanović, *Gradoslovar*, 276.

⁷² Savremeni urbanizam koji je udaljen od stvarnog života. Bogdanović, *Gradoslovar*, 275.

obrazovanju. Pisanje o arhitekturi za dnevne novine i danas je aktuelna praksa⁷³.

Knjiga „Mali urbanizam“ je po obimu mala, a po idejama i vrijednostima velika zbirka odabranih tekstova u izdanju Biblioteke savremenih znanja sarajevske Narodne prosvjete. Grad i arhitektura su središte Bogdanovog malog urbanizma. On razumije grad kroz život i „vice versa“. Piše o alasu, baštovanu, čovjeku na kiši, dječijoj igri, domaćici koja odlazi na pijacu, ebenisti, falsifikatoru, frizeru, kafanama, karnevalima, lopovu, ljubitelju antikviteta, „ljudima–sendvičima“, navijačima, noćnim damama, odžačaru, ponoćnom peraču ulica, poštaru, pticama pod strehom, putniku preko vode, slikaru, šetaču, uličnom prodavcu, vaspitaču, vozaču trojlebusa, zanatliji, živima, ali i mrtvima. „Mali urbanizam“ je prva Bogdanova knjiga od ukupno 21⁷⁴, za više od pedeset godina prakse pisanja o arhitekturi (1958–2009). Pišući o životu – ljudima i događajima – Bogdan kritikuje arhitekturu i „nestanak“ grada.

Arhitektura i grad su, takođe, sredstva s kojima Žak Tati⁷⁵ (*Jacques Tati*) ekranizuje ubrzano postratno vrijeme i evropski prostor ispunjen nadom. U filmu „Moj stric“ (*Mon Oncle*)⁷⁶, iz 1958, francuski komičar se bavi dihotomijama ili *nasprampostavljanjem* nečeg veoma tradicionalnog

⁷³ Nedeljna kolumna Krešimira Rogine za zagrebački Jutarnji list, *Jutarnji ogledi o arhitekturi* od 23. februara 2000. do 2. marta 2002. godine.

⁷⁴ *Mali urbanizam* (1958), *Zaludna mistrija: doktrina i prakтика bratstva zlatnih (crnih) brojeva...* (1963), *Urbanističke mitologeme* (1966), *Urbs & logos: ogledi iz simbologije grada* (1976), *Rogata ptica* (1979), *Gradoslovar* (1982), *Povratak grifona: crtačka heuristička igra po modelu Luisa Karola praćena uvodnim ogledom Ljerke Mifke* (1983), *Eeji: epistolarni eseji* (1986) zajedno sa Radom Iveković, *Krug na četiri ćoška* (1986), *Mrtvouzice: mentalne zamke staljinizma* (1988), *Knjiga kapitela* (1990), *Die Stadt und der Tod: Essays* (1993), *Grad kenotaf* (1993), *Architektur der Erinnerung* (1994), *Die Stadt und die Zukunft* (1997), *Der verdammte Baumeister - Erinnerungen* (1997), *Ukleti neimar* (2001), *Glib i krv* (2001), *Vom Glück in den Städten* (2002), *Die grüne Schachtel - Buch der Träume* (2007) i *Platonov tajni roman* (2009).

⁷⁵ Jacques Tatischeff–Tati (*Le Pecq*, Francuska, 1907 – Pariz, Francuska, 1982), glumac, reditelj i pisac.

⁷⁶ Film prati život devetogodišnjeg dječaka Žerarda i njegovog strica, gospodina Hulota; njihove svakodnevne aktivnosti i prostore.

nečemu krajnje modernom ili bogdanovićevski rečeno malog i velikog urbanizma. U ulogama reditelja i glumca kreće se od starog do novog, iz radoznalosti ka povodljivosti, između slojevitog i površnog, od duhovitog prema hermetičnom, iz neočekivanog u predvidljivo, od spontanog ka kontrolisanom. Žak Tati i gospodin Hulot kritikuju vrijednosti autentičnog i blaziranog Pariza kroz priču o privatnom i javnom životu porodice Arpel, dječaka Žerarda i strica Hulota. Taktikama karikiranja, zbunjivanja i dokazivanja do apsurdna francuski komičar preispituje društvenu realnost, njene složenosti i protivriječnosti.

◀ Zelena kutija⁷⁷

Zašto je jedna kutija predmet studije alternativnih kulturnih praksi? Jer je od kartona, jer bilježi stvarnost bez cenzure i autocenzure i jer se nalazila u Seoskoj školi za filosofiju arhitekture. Zelena kutija bila je u selu Mali Popović od 1976. do 1990. godine, a potom „su je moji studenti spasili od razjarenih Miloševićevih komandosa i neoštećenu, neotvorenu i neotvorivu dopremili u Beograd“.⁷⁸

Zelena kutija je predmet i naziv knjige. Ona sadrži misli, zapisivane i iscrtavane, o stanjima jugoslovenskog i postjugoslovenskog društva i Bogdana lično. Trezor ceduljica premijerno je prikazan u televizijskoj emisiji 1987. godine, a devedesetih je postao meta Slobodana Miloševića⁷⁹. U bijesu pocijepana i rasuta, dijelovi sadržaja kutije krijumčareni su preko jugoslovensko-mađarske granice 7. decembra 1993. godine. Sadržaj kutije obznanjen je u knjizi „Die grüne Schachtel - Buch der Träume“⁸⁰ („Zelena kutija – knjiga snova“) 2007. godine. Tako uzbudljiva istorija

⁷⁷ Bogdanova zelena kutija često me podsjeti na Miloševe kutijice, kutije šibica Miloša Bobića.

⁷⁸ Bogdanović, *Zelena kutija: knjiga snova*, 11.

⁷⁹ Slobodan Milošević (Požarevac, Srbija, 1941 – Hag, Holandija, 2006), pravnik. Predsjednik Predsjedništva Socijalističke Republike Srbije (8. maj 1989 - 11. januar 1991) i Predsjednik Srbije (8. maja 1989. do 23. jula 1997).

⁸⁰ Wien: Zsolnay Verlag, 2007.

jednog predmeta iziskuje dodatnu pažnju na njen sadržaj. Trezor znači da je sadržaj vrijedan i važan. Sadržaj su snovi („der Träume“). Bogdan je na ceduljicama bilježio snove. Sanjao je prostore – metafore stanja jugoslovenskog društva u devedesetim: lavirint, ruševinu, tunel, koncentracioni logor i gasnu komoru, džunglu, močvaru i štalu, golubarnik i zvjerinjak, kavez, podzemlje. Sanjao je gradove u kojima je gradio: Leskovac, Vlasotince, Prilep, Beograd, Mostar, Bihać; kao i gradovi koji su osuđeni na smrt Sarajevo i Dubrovnik. Sanjao je vlastiti mikrosvijet iz devedesetih: beogradski stan, terasu, sobu, hodnik i školu i atelje u Malom Popoviću. Sanjanje je bila alternativna praksa ukletog neimara, a san alternativno sredstvo naracije o stvarnosti.

Mejnstrim kulturna praksa devedesetih na prostoru (bivše) Jugoslavije bila je rušenje. Svaka aktivnost „nemirenja“⁸¹ sa mejnstrimom predstavljala je alternativu. Umjesto negrađenja, nepisanja, necrtanja i needukacije arhitekture, 8. novembra 1993, premijerno je izvedena arhitektonska himna „Armatura“.

„Armatura [...] se odupire zatezanju, slomu, rđanju, torziji, smičućim silama i ostalim fašističkim elementima.“⁸²

Izvođače ljubavno-tehničke pjesme, u sali 301 Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, predstavio je Dragan Protić⁸³, student i član Škarta. Škart⁸⁴ (su) je sv(i)e otpisan(i)o i nikom potrebn(i)o. Pjesničarenje je tako postala praksa Horkeškarta (hor + orkestar + Škart), a pjesma alternativno sredstvo naracije o postjugoslovenskoj i svakoj drugoj stvarnosti.

⁸¹ „Umetnost nemirenja“. Dinulović, Brkić, *Teatar – politika – grad / studija slučaja: Beograd*, 23-54.

⁸² Dio govora profesora Mihaila Živadinovića (1931–2012), dekana Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, prilikom premijernog izvođenja Armature. Šentevska, *Spektakl – Identitet – Grad*, 74.

⁸³ Dragan Protić (SFRJ, 1965 –), grafički dizajner, arhitekta i multimedijalni umjetnik.

⁸⁴ Škart je osnovan 1990. godine na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. Jedini stalni su Dragan Protić Prota i Đorđe Balmazović Žole.

◀ Nova škola arhitekture

Obrazovanje je preduslov napretka zajednice.

Predmet ove studije je reforma obrazovanja. Reformisati znači mijenjati, dati nečemu novi oblik, drugu suštinu. Reforma nije svakodnevna praksa niti uobičajen proces. Reforma treba objekat, vrijeme, ljude, energiju i ideje.

U fokusu analize je metodologija rada „Nove škole arhitekture“ u Beogradu izvođena u nastavi od školske 1970/1971 do 1973/1974. Drugačiji način rada imao je za cilj odnjegovati arhitektu istraživača koji „proizvodi“ nova znanja, kao alternativu arhitekti enciklopedisti koji reprodukuje stečeno znanje. Arhitekt Nove škole bi usvojio naučni aparat koji bi ga osposobio za život u politički, ekonomski, energetska i tehnološki nestabilnom i nesigurnom okruženju⁸⁵.

Promjene su počele 20. novembra 1970. godine kada je izdato prvo „Saopštenje“ od ukupno četnaest. „Saopštenje“ je bilo glasilo Odbora za novu školu (Tripartitne komisije⁸⁶) kojim je javnost – arhitekti, inženjeri srodnih struka, naučni radnici, umjetnici i ljudi od kulture i znanja – bila informisana u procesu reforme. Osim informacija o reformi škole, u Saopštenjima su objavljivane „Gloseme“ autora izvan beogradskog Arhitektonskog fakulteta. Učešće akademske i vanakademske zajednice, institucija i pojedinaca, uz uvažavanje i jednako vrednovanje drugog i drugačijeg, bilo je suprotno ideji institucionalizovanog establišmenta („establishment“).

Promjena nema bez ljudi. Oni su: Vladimir Bjelikov⁸⁷, Nikola Dudić⁸⁸, Vladimir Veličković⁸⁹, Aleksandar Radojević⁹⁰, Sima Miljković⁹¹, Dimitrije

⁸⁵ Hladni rat (1945–1991) između istočnih i zapadnih sila predvođenih Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i Sjedinjenim Američkim Državama (SAD).

⁸⁶ Komisija je bila sastavljena od članova kolektiva fakulteta, po 12 nastavnika, studenata i mladih arhitekata, bivših studenata beogradskog Arhitektonskog fakulteta.

⁸⁷ Vladimir Bjelikov (?), arhitekta.

⁸⁸ Nikola Dudić (?), arhitekta.

⁸⁹ Vladimir Veličković (Beograd, Kraljevina Jugoslavija, 1935 –), arhitekta i slikar.

⁹⁰ Aleksandar Radojević (Novi Sad, Kraljevina Jugoslavija, 1934 –), arhitekta.

Mladenović⁹², Ranko Radović, Vladimir Braco Mušič⁹³, Đorđe Petrović⁹⁴, Branislav Milenković⁹⁵, Milan Đokić⁹⁶, Oskar Hrabovski⁹⁷, Dragan Ilić⁹⁸ i Bogdan Bogdanović. Njihove ideje o načinu rada u Novoj školi su bile:

- ◀ Interdisciplinarna nastava pri kojoj se teme⁹⁹ posmatraju sa aspekta tehničkih i humanističkih nauka i umjetnosti. Ovakav vid nastave odvijao bi se u saradnji sa drugim nastavnicima i studentima fakulteta Univerziteta i stručnjacima van akademske zajednice;
- ◀ Timska, a ne predmetna nastava. Glavna interdisciplinarna tema je urbana sredina. Područje je Beograd, a obrađuju se podteme: istorijski razvoj Beograda, Kalemegdan, beogradska ulica, kultura Beograda, stambena zajednica Beograda, beogradska kuća, zdravlje grada, život na beogradskim rijekama, tržnica, znaci i simboli, igra djece. U odnosu na podtemu studenti firmiraju interdisciplinarne timove i predlažu program rada. U timu ili radnoj grupi na trećoj ili četvrtoj godini su, na primjer, dva–tri projektanta, jedan ili dva urbanista, jedan matematičar i jedan dizajner. Tim čine studenti različitih godina, nastavnici i saradnici.

⁹¹ Sima Miljković (?), ?.

⁹² Dimitrije Mladenović (Zagreb, Kraljevina Jugoslavija, 1936–), arhitekta.

⁹³ Vladimir Mušič (Sevnica, Kraljevina Jugoslavija, 1930 – Ljubljana, Republika Slovenija, 2014), arhitekta.

⁹⁴ Đorđe Petrović (Srpske Moravice, Kraljevina Jugoslavija, 1933 –), slikar i arhitekta.

⁹⁵ Branislav Milenković (Beograd, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926 –), arhitekta.

⁹⁶ Milan Đokić (?), arhitekta.

⁹⁷ Oskar Hrabovski (?), arhitekta.

⁹⁸ Dragan Ilić (?), arhitekta.

⁹⁹ „Osam glavnih interdisciplinarnih tema određuje cjelokupnu aktivnost škole: prirodna sredina, ruralna sredina, urbana sredina, arhitektonska analiza, tipologija osnovnih urbanih funkcija i oblika: stanovanje, tipologija osnovnih urbanih funkcija i oblika: rad i proizvodnja, kultura duha i tijela, kretanje; standardizacija i industrijsko građenje, organizacija djelovanja, planiranje i ekonomija.“, Goroslav Keller, "Na novoosnovanoj "Velikoj školi arhitektonskih nauka beogradskog Univerziteta" završio je prvi trimestar – kakvi su rezultati postignuti? Ka školi za "environment"", *Čovjek i prostor*, 219 (Zagreb) 1971: 18.

- « Kibernetički sistem nastave koji njeguje kulturu razgovora. Diskutuje se tokom procesa istraživanja (unutar tima, među timovima i između tima i „Informaciono–dokumentacionog centra“¹⁰⁰) i na naučnoj konferenciji prilikom stručne verifikacije rezultata istraživanja timova i rada Informaciono–dokumentacionog centra (instituta).
- « Personalizacija nastave slobodnim izborom predmeta i problema interesovanja unutar teme i prilagođavanjem individualnim mogućnostima i sklonostima studenta;
- « Rad i igra kao jednako važni elementi života;
- « Permanentno učenje koje je organizovano u različitim tipovima i ciklusima nastave. Nastava može biti osnovna, specijalna, osnovna dopunjena i dopunska. Ciklusi nastave su: opšte, stručno, umjetničko i naučno obrazovanje iz arhitekture i urbanizma (četiri godine i dva trimestra); postdiplomski studij; doktorski naučno–istraživački programi; i dopunska nastava (kursevi, ljetne škole,...).
- « Racionalizacija vremena i iskoristivost prostora drugačijom organizacijom nastave. Uvode se trimestri (jesenski, zimski i proljetni) umjesto semestara (zimski i ljetni), 28 radnih sati u nedjelji umjesto 36 i radni boksovi umjesto učionica.

Ako je Nova škola arhitekture alternativni mentalni prostor, a kuća Nikole Nestorovića¹⁰¹, Branka Tanazevića¹⁰² i Mihaila Radovanovića¹⁰³

¹⁰⁰ U sklopu informaciono–dokumentacionog centra je biblioteka, fototeka, laboratorij, reprotelnika, arhiva i indeks stručnjaka. Zadatak je centra da pruža sve, za proces rada fakulteta potrebne informacije, da se bavi izdavačkom i prevodilačkom djelatnošću i saradnjom sa preduzećima i naučno-istraživačkim institucijama. Pored INDOK centra Nova škola ima još četiri organizaciona centra: Centar za unapređenje nastave, Centar za arhitektonsku praksu, Centar za studentski standard i Centar za administraciju. Goroslav Keller, "Na novoosnovanoj "Velikoj školi arhitektonskih nauka beogradskog Univerziteta" završio je prvi trimestar - kakvi su rezultati postignuti? Bitka je dobijena, ali ne i rat", *Čovjek i prostor*, 228 (Zagreb) 1972: 19.

¹⁰¹ Nikola Nestorović (Požarevac, 1868 – Beograd, SFRJ, 1957), arhitekta.

¹⁰² Branko Tanazević (Čakovo, 1876 – Beograd, FNRJ, 1945), mašinski inženjer i arhitekta.

¹⁰³ Mihailo Radovanović (?), arhitekta.

konvencionalni fizički prostor u duhu „akademizma sa dominantnim klasicističkim elementima“¹⁰⁴, kakav je njihov odnos? Odnos tenzije. Poznato je da program definiše prostor. Obrazovanje kao program definiše prostor učenja. Reforma načina rada mijenja način korišćenja prostora. Improvizacije i nekonvencionalno ponašanje u prostoru¹⁰⁵. Improvizovani radni boksevi¹⁰⁶ u učionicama prema ideji i u realizaciji tima. Svakodnevne aktivnosti su radni prostor transformisale u životni prostor.

Reforma visokoškolske institucije rezultat je zbira energija:

- ◁ opštih: liberalizacije i otvaranja jugoslovenskog mejnstrim društva u ranim pedesetim i revolucionarnim studentskim 68';
- ◁ posebnih: grupe¹⁰⁷ i pojedinci¹⁰⁸ čija kulturna praksa¹⁰⁹ nije bila vezana za institucionalno mišljenje i
- ◁ specifičnih: praksa nemirenja individue, u ovom slučaju najintenzivnije Bogdana Bogdanovića.

¹⁰⁴ Zgrada fakulteta građena je od 1925. do 1931. prema projektu Nikole Nestorovića i Branka Tanazevića. Nakon Drugog svjetskog rata, prema nacrtima Mihaila Radovanovića, dozidan je treći sprat. Službeni glasnik Republike Srbije br. 73/07, izvor: <http://www.arh.bg.ac.rs/o-fakultetu/opste-informacije/istorija-fakulteta/>, 4. jun 2014.

¹⁰⁵ Prema riječima Aleksandra Radojevića: „Zidovi hodnika bili su puni crteža - male izložbe radova pored kojih se odvijao i razgovor, bilo je iscrtanih zidova sa raznim motivima a radijatori su bili šareni od boja.“

¹⁰⁶ Prema navodu Aleksandra Radojevića: „Montažne pregrade služile su za izlaganje radova u toku samog rada. Boksovi su aranžirani takođe sa raznim predmetima: maketama, posterima ne samo iz oblasti arhitekture i urbanizma, okačeni su bili mnogi instrumenti, razne diplome i afiše o koncertima, predavanjima, filmovima. Često se u pauzama rada i redovnih „treninga“/vežbi/ sviralo. U njima se radilo i skoro „živelo“.

¹⁰⁷ U Zagrebu *EXAT 51* (Bernardo Bernardi, Božidar Rašica, Vjenceslav Rihter, Vladimir Zarahović, Zdravko Bregovac i Zvonimir Radić) i *Gorgona* (Miljenko Horvat), u Beogradu *Mediala* (Leonid Šejka i Siniša Vuković), u Ljubljani *OHO* (Marko Pogačnik), u Skoplju pozorišna grupa *Let u mestu* (Meta Hočevar) i kod Nove Gorice *Porodica iz Šempasa* (Marko Pogačnik). U zgradama su imena jednih od osnivača grupa, a zanimljivo je da su svi po obrazovanju arhitekti.

¹⁰⁸ Aleksandar Srnec, Bogdanka i Dejan Poznanović, Braco Dimitrijević, Dragoljub Raša Todosijević, Goran Trbuljak, Ivan Picelj, Marina Abramović, Mladen Stilinović, Nenad Paripović, Sanja Iveković, Tomislav Gotovac (studirao arhitekturu), Vladimir Bonačić, Vladimir Kopić, Vlado Kristl, Zoran Popović, Želimir Žilnik i drugi.

¹⁰⁹ *Nove tendencije* (1961–1973), Muzički bijenale (1961 –), Internacionalni festival studentskog kazališta (1961–1973) i Eksperimentalni filmski festival (1963–1970) u Zagrebu, Bijenale industrijskog dizajna (1964 –) u Ljubljani i Beogradski internacionalni teatarski festival (1967 –).

Institucije su pod pritiskom postale porozne, a energija se preljevala s margine u centar. Liberalizacija društva i alternativna kulturna praksa, najprije je osvojila prostore Tribine mladih u Novom Sadu (1954) i Galerije suvremene umjetnosti u Zagrebu (1954), a potom i studentske centre u Beogradu i Ljubljani.

Reakcije unutar institucije često su definisane kao nedisciplina ili po Mišelu Fukou¹¹⁰ (*Michael Foucault*) tačka otpora.¹¹¹ Otpor prema reformi imali su institucije (beogradski Univerzitet i institucije arhitekture i urbanizma) i pojedinci (studenti i nastavno osoblje Arhitektonskog fakulteta). Rezultati otpora „radikalnoj reorganizaciji bivšeg beogradskog Arhitektonskog fakulteta u suvremenu školu za „environment“¹¹² su smjena Dekana Bogdana Bogdanovića i cijele Uprave, početkom akademske godine 1973/1974, i nova reforma nastavnog programa.

Ponovno razgibavanje ustaljenog akademskog ponašanja na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu desilo se početkom devedesetih godina sa Brankom Pavićem¹¹³ i „Radionicom 301“. Pavićeva edukativna i umjetnička praksa predstavljaju prekretnicu u obrazovanju i djelovanju arhitekata. Arhitektura i arhitektonska praksa nude nova iskustva i neslućene perspektive teorijskog, edukativnog, kustoskog, umjetničkog i profesionalnog arhitektonskog i umjetničkog djelovanja.

¹¹⁰ Mišel Fuko (*Poitiers*, Francuska, 1926 – Pariz, Francuska, 1984), filozof.

¹¹¹ Fuko, *Istorija seksualnosti - Volja za znanjem*, 109.

¹¹² Goroslav Keller, "Na novoosnovanoj "Velikoj školi arhitektonskih nauka beogradskog Univerziteta" završio je prvi trimestar - kakvi su rezultati postignuti? Bitka je dobijena, ali ne i rat", *Čovjek i prostor*, 228 (Zagreb) 1972: 18-19.

¹¹³ Branko Pavić (Beograd, SFRJ, 1959 –), grafičar i multimedijalni umjetnik.

◀ Seoska škola za filosofiju arhitekture

Nakon kratkotrajnog „razgibavanja“ akademskog načina obrazovanja arhitekata, Bogdan je krenuo u susret novom izazovu. Upustio se u eksperiment „seoska akademija“¹¹⁴. Krajem XIX vijeka srpsko–balkansko–knjaževska škola¹¹⁵ i učiteljska kuća, a potom napuštena. Škola sa dvorištem i stabla oraha, 1975. godine, proglašena su spomenikom kulture. Od 1976. do 1990. Škola za filosofiju arhitekture i Bogdanov atelje. Nakon 1990. do danas?¹¹⁶ U malom selu udaljenom četrdesetak kilometara od velikog grada, redovni profesor i grupa odabranih studenata arhitekture¹¹⁷. Iz prostora mejnstrim kulture, arhitekata Nikole Nestorovića, Branka Tanazevića i Mihaila Radovanovića, u idealni šumadijski pejzaž i prostor narodne i anonimne arhitekture. Iz državne institucije u poluprivatnu i polulegalnu školu alternativnih kulturnih praksi arhitekture i urbanizma. Iz Arhitektonskog fakulteta u Seosku školu za filozofiju arhitekture, Mistriju pod orahom. Iz akademske „ex cathedra“ naučne, egzaktne metodologije u neakademsku edukativnu metodu, igra–igre–radi. Pronalazačka igra. Svake subote petnaest godina za redom¹¹⁸.

„Tamo gde ljudi ne umeju da se igraju gradova, tamo ne umeju ni da misle svoje gradove i svoje prostore. Tamo se ni pravi grad nikada neće dogoditi...“¹¹⁹

¹¹⁴ Bogdanović, *Zelena kutija: knjiga snova*, 18.

¹¹⁵ Bogdanović, *Ukleti neimar*, 193.

¹¹⁶ Informacija o trenutnom stanju objekata škole i učiteljske kuće zatražena je od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd (Odeljenje za arhitekturu) i Administrativne službe grada Jagodine (Gradska uprava za zaštitu i unapređenje životne sredine).

¹¹⁷ Podataka o imenima nema, ali bi mogli biti studenti arhitekture rođeni između 1958. i 1972. godine.

¹¹⁸ Oni 15 godina i svake subote, a Korčulanska ljetna škola 10 godina i svakog avgusta. Škola je bila zgodan naziv, jer je u tom slučaju rad škole finansirao Republički sekretarijat za prosvjetu. Korčulansku ljetnu školu su osnovali, 1963. godine, Rudi Supek (1913-1993) i Milan Kangrga (1923-2008) zagrepčani, filozofi i profesori na fakultetu. Četiri godine kasnije, pokrenuli su, pisali i uređivali, časopis *Praxis*. Djelovanje škole i objavljivanje časopisa zabranjeni su 1973. godine. *Herbert Marcuse*, *Ernst Bloch*, *Jürgen Habermas*, *Zygmunt Baumann* i *Ágnes Hellersu* samo su neka od imena filozofa i intelektualaca koji su bili redovni gosti Korčule.

¹¹⁹ Bogdanović, *Gradoslovar*, 159.

Pored nesvakidašnje prakse igre / učenja arhitekture, u školi su organizovani i nesvakidašnji seminari. Dvanestodnevnom druženju, organizovanom u saradnji sa beogradskim Centrom za planiranje urbanog razvoja¹²⁰ – CEP, prisustvovali su stručnjaci iz svih jugoslovenskih socijalističkih republika. Seminar pod nazivom „Mistrija pod orahom“ bio je van ustaljenih praksi arhitektonskih i urbanističkih institucija u SFRJ: zavoda, instituta, fakulteta, SIZ-ova i komiteta.

Čemu je služila Seoska škola za filozofiju arhitekture? Škola i selo bili su mentalni i fizički prostori novih tendencija u obrazovanju; za Bogdana alternative gradu i akademskoj zajednici i ekstenzija akademskog kursa „Simboličke forme“. Bogdanović je uveo teoriju grada simbola u nastavu Arhitektonskog fakulteta nakon odustajanja institucije od reforme obrazovanja. Sa druge strane, za studente arhitekture priroda, seoski ambijent, škola i kurs bili su

„[...] prostor oslobađanja od svakodnevnih prizora ondašnje stvarno–stvarne–stvarnosti“¹²¹;

zagušenom atopološkom gradu, rigidnom univerzitetskom establišmentu i predmetnoj nastavi apoetičnog urbanizma. I Bogdan i studenti, sa uvjerenjem da gradu treba vratiti značenja i bez namjere da se bave uobičajenom arhitektonskom i urbanističkom praksom, smišljali su civilizacije i gradove i pravili projekcije života u njima. Iako nije bila državna, škola u Malom Popoviću, poslužila je početkom osamdesetih u promociji države i njenih kapaciteta za nove tendencije u kulturi. Naime, izvođači i publika Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala bili

120

Centar za planiranje urbanog razvoja je prva nedržavna planerska radna organizacija u socijalističkoj Jugoslaviji, osnovana davne 1969. godine. U CEP-u su djelovali arhitekti: Miloš Bobić, Miša David, Nenad Novakov, Jelena Volčkov Božović, Vladimir Macura, Đorđe Bobić, Gavrilko Mihaljević, Stanko Gaković, Boško Budisavljević i drugi. Centar su odredile ideje lociranja arhitekture među teme kulture i prostorna ili neprostorna komunikacija – tradicionalno urbano mjesto (susjedstvo) ili nemjesna urbana domena. „Komunikacija“ je naziv za jugoslovensko savjetovanje planera, nepoznatu praksu i naziv za glasilo o urbanizmu i arhitekturi nekadašnje Jugoslavije. Stranice „Komunikacija“ su dokument o idejama i ljudima izvan tokova priznate arhitektonske, urbanističke i kulturne prakse na prostoru SFRJ.

121

Bogdanović, *Zelena kutija: knjiga snova*, 15.

su posmatrači uprizorene istraživačke igre u selu Popović. Istraživačka, a ne pozorišna igra, po BITEF–skim principima, značila je novu formu i sadržaj učenja arhitekture i napuštanje školske zgrade i osvajanje neobrazovnih prostora.

Bogdan je pejzaž Šumadije napustio pod pritiskom 1990. godine i zatvorio se u „zamračen i bez izlaza pejzaž“,¹²² u beogradskoj Ulici maršala Tolbuhina.

Ako je cilj Nove škole i Seoske škole arhitekture bio arhitekta istraživač, onda je cilj „Male škole arhitekture“ aktivan građanin. Međunarodno udruženje arhitekata („International Union of Architects“ UIA), svjesno da će kvalitet budućeg okoliša odrediti djeca današnjice, pokreće prostorno obrazovanje od najranije dobi. Republika Slovenija i Republika Hrvatska aktivne su članice programa Arhitektura & Djeca („Architecture & Children: Built Environment Education Network“). Programi A & C imaju za cilj uspostaviti sistem kojim se djeca uvode u svijet arhitekture, kako bi kao odrasli građani razumjeli prostor i aktivno sudjelovali u njegovom kreiranju. Mala škola arhitekture njeguje kulturu javnog govora i djelovanja kojom je aktivno dijete danas – aktivan građanin sutra.

Kuća arhitekture¹²³ („Hiša arhitekture“) realizuje edukacijski program Razigrana arhitektura („Igriva arhitektura“), radionice i predavanja, od 2009. godine. U projektu, pod vodstvom Špele Kuhar¹²⁴ i Ane Struna Bregar¹²⁵, učestvuju arhitekti¹²⁶, apsolvanti i studenti arhitekture, pejzažni arhitekti, dizajneri, istoričari umjetnosti, antropolozi i pedagozi. Programi su

¹²² Ibid, 41.

¹²³ U sastavu Komore za arhitekturu i prostorno planiranje Slovenije (*Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije*).

¹²⁴ Špela Kuhar (?), arhitektkinja.

¹²⁵ Ana Struna Bregar (?), arhitektkinja.

¹²⁶ Tomaž Krušec, Bevk Perović arhitekti, Dekleva Gregorič arhitekti, Maruša Zorec, Davor Katušić, ProstoRož, Sadar Vuga arhitekti, Miha Dešman, Gužič Trplan arhitekti i drugi.

realizovani sa oko 1.500 djece uzrasta od 4 do 17 godina u selima i gradovima¹²⁷ Republike Slovenije.

¹²⁷

Ljubljana, Maribor, Kranj, Nova Gorica, Velenje, Kopar, Novo Mesto, Jesenice, Škofja Loka, Murska Sobota, Lendava, Radovljica, Kranjska Gora, Mojstrana i Kostanjevica na Krki.

Slika 10. Prošireno polje arhitekture, Bogdan Bogdanović

Kenotafi žrtvama fašizma, Novi Travnik (1971–1975)

Kameni cvijet, Jasenovac (1959–1966)

Betonski zid, Partizansko spomen-groblje, Mostar (1960–1965)

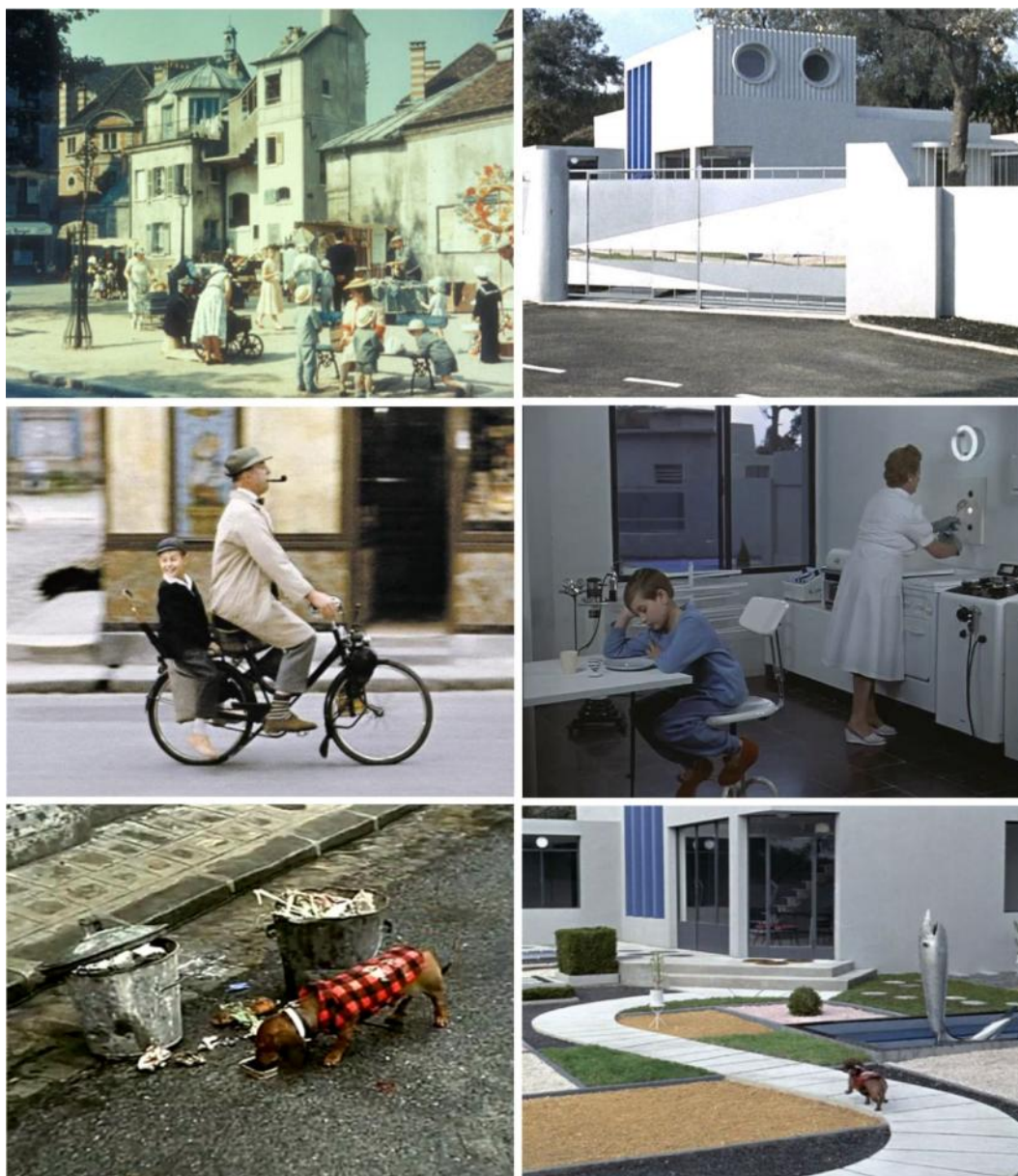

Slika 11. Prošireno polje arhitekture, Polje križeva, Kornati, Nikola Bašića (2010)

Kultura suhozida (60 m³ kamena)

Kolektivni čin gradnje (26. mart – 22. maj 2010) i 2.578 pari ruku

12 križeva i kapelica

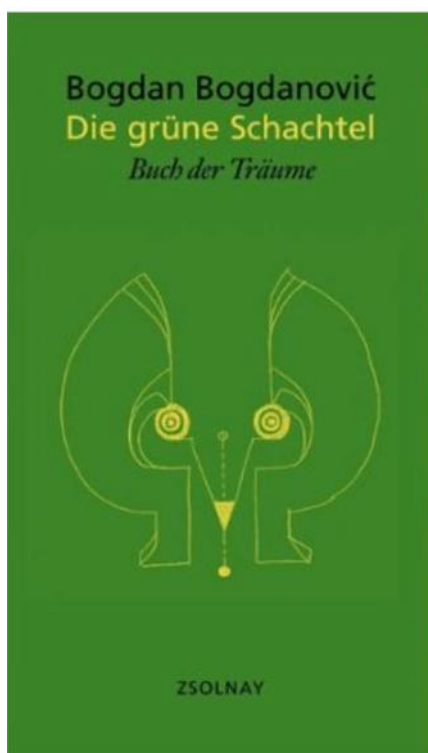
Slika 12. Mali urbanizam – Veliki urbanizam

Film „Mon Oncle“, Źak Tati (1958)

Kuća Hulot kao mjesto događaja – Vila Arpel kao pojavnost

Autentičan Pariz – Blazirani Pariz

Spontani način života – Kontrolisani „lifestyle“

Slika13. Nova arhitektonska praksa

Sanjarenje, „Zelena kutija – knjiga snova“, Bogdan Bogdanović (1976–2001)
Horsko pjevanje, „Armatura“, Škart (1993)

Slika 14. Mistrija pod orahom, subota u Malom Popoviću (1976–1990)

Pronalazačka igra

Slika 15. Mala škola arhitekture

Projekat „Razigrana arhitektura“, Republika Slovenija (2009 –)
„Kuća po mojoj mjeri“, Ljubljana

< Vjenceslav Richter¹²⁸

Vjenceslav Rihter (*Vjenceslav Richter*) jednako je arhitekta, urbanista, vajar, slikar, grafičar, scenograf i teoretičar – renesansni „homo universalis“, intelektualac. Njegovo polazište je sabiranje. Njegovi ishodi su drugačiji. Piše, crta, projektuje i gradi uvijek u dimenziji vizionarstva vremena i prostora u kojem živi i stvara¹²⁹; vrijeme i prostor modernizma. Realnost jugoslovenskog socijalističkog društva je, bez sumnje, partikularna.

„[...] sve komad po komad, kuća do kuće, a grada nigde.“¹³⁰

„Studenti su dobijali rasparčano znanje, bez ikakvih kontakata između pojedinih predmeta.“¹³¹

„[...] 8 + 8 + 8 [...]“¹³²

Svjestan sveprisutnog partikularizma, predložio je drugi postupak razmišljanja i djelovanja i drugačiju metodologiju rada. Sintezu i eksperiment. Prijedlog je iznio u Manifestu¹³³ zagrebačke grupe Eksperimentalni atelje

¹²⁸ Vjenceslav Richter (Zagreb, Austrougarska, 1917 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2002). Rođen je kao deveto dijete učiteljske porodice u Drenovi kraj Zagreba. Otac Ivan Rihter (1886–1940) i majka Albina Mataić (1875–1949).

¹²⁹ Objavio je *Sinturbanizam* (1964), *Heliopolis: četverodimenzionalni grad* (1968), *Gravitacijski crtež* (2001) i *Izazov nasljeđu* (2002). Bio dopisnik časopisa *L'Architecture d'aujourd'hui 'A'A'* (1958–?) i urednik časopisa Društva arhitekata Hrvatske *Čovjek i prostor* (1958–1961). Naslikao je preko deset ciklusa. Izveo je na desetine skulptura. Realizovao je deset pozorišnih scenografija. Projektovao je sedam, a izveo dva izložbena paviljona. Projektovao je pet muzeja, a djelimično realizovao samo jedan. Sagradio je po jednu školu i tvornicu. Sagradio je stanicu za kontrolu zagađenja atmosfere. Sagradio je vilu za predsjednika Tita u Zagrebu. Izveo je enterijer salona Socijalističke Republike Hrvatske u Saveznom izvršnom vijeću i dva enterijera kulturnih zagrebačkih kavana. Projektovao je i izveo šest porodičnih kuća. Bio je saradnik Međunarodnog savjeta za industrijski dizajn (*International Council of The Society for Industrial Design ICSID*) i član Svjetskog savjeta za obrt (*World Council of Craft*). Takođe je sudjelovao u osnivanju Studija za industrijsko oblikovanje (SIO) u Zagrebu. Dobitnik je 25 nagrada. Supružnici Rihter Nada (1927–2014) i Vjenceslav poklonili su porodičnu kuću u Zagrebu i umjetničku zbirku Gradu Zagrebu. Danas zbirkom Rihter raspolaže zagrebački Muzej suvremene umjetnosti.

¹³⁰ Radović, *Vrt ili kavez, eseji i studije iz arhitekture i grada*, 34.

¹³¹ Goroslav Keller, "Na novoosnovanoj "Velikoj školi arhitektonskih nauka beogradskog Univerziteta" završio je prvi trimestar – kakvi su rezultati postignuti? Bitka je dobijena, ali ne i rat". *Čovjek i prostor*, 228 (Zagreb) 1972: 19.

¹³² Le Corbusier, *Atinska povelja*, 80.

¹³³ Vjenceslav Richter, „Tko je pisac Manifesta grupe EXAT51?“. *Život umjetnosti*, 67–68 (Zagreb) 2002: I–VI.

1951. godine, a potom postavljenu tezu testirao „građenjem“ fizičkih i mentalnih prostora. EXAT 51 je njegov mentalni prostor.

Rihter je uvijek bio u zoni neinstitucionalnog. Sklon dilemama, improvizaciji, sistematičnosti, ali i spontanosti. Djelovao je samostalno i u saradnji sa drugima, nearhitektima. Interdisciplinarno. Konzistentnost upotrebe navedenih operativnih alata, u praksama pisanja, građenja i edukacije arhitekture, biće prikazana narednim primjerima.

◀ Sinturbanistička teorija

„Sinturbanizam“ je knjiga u kojoj je sabrana Rihterova pisana arhitektura nastala tokom jedne decenije (1954–1964). Riječ je o teorijskoj raspravi na relaciji pojmovi i prakse slike, skulpture i kuće. Preispituju se mogućnosti odmaka od klasičnog poimanja likovnih disciplina i prakse objedinjavanja slikarstva, vajarstva i arhitekture. On najčešće polemíše o eksperimentima slikara¹³⁴, vajara¹³⁵ i arhitekata¹³⁶ van prostora Jugoslavije. Njihova istraživanja, navodi Rihter u knjizi, najčešće odstupaju od slike kao ravne plohe, skulpture kao predmeta posmatranja i kuće kao kanona arhitekture. Optičkim sredstvima proizvodi se iluzija

¹³⁴ Mateo Manaure (*Uracoa*, Venecuela, 1926–), Piet Mondrian (*Amersfort*, Holandija, 1882 – Njujork, Sjedinjene Američke Države, 1944), Lojze Spacal (1907–2000), Victor Vasarely (Pečuj, Mađarska, 1906 – Pariz, Francuska, 1996), Almir Mavignier (*Rio de Janeiro*, Brazil, 1925–), Joël Stein (1926–2012) i Walter Zehringner (?).

¹³⁵ Hanry Presset (?), Joseph Fernand Henri Léger (1881–1955) i Alexander Calder (*Lawnton*, Pensilvanija, Sjedinjene Američke Države, 1898 – Njujork, Sjedinjene Američke Države, 1976).

¹³⁶ Herbert Miller Green (1871–1932), Robert Frei (Ženeva, Švajcarska, 1925 –), Christian Hunziker (1926–1991), Harry Seidler (Beč, Austrija, 1923 – Sidnej, Australija, 2006), Theo van Doesburg (Utreht, Holandija, 1893 – Davos, Švajcarska, 1931), Lodovico Belgiojoso (Milano, Italija, 1909 – Milano, Italija, 2004), Enrico Peressutti (*Pinzano al Tagliamento*, Italija, 1908 – Milano, Italija, 1976), Ernesto Nathan Roger (Trst, Italija, 1909 – *Gardone Riviera*, Italija, 1969), Isamu Noguchi (Los Anđeles, Sjedinjene Američke Države, 1904 – Njujork, Sjedinjene Američke Države, 1988), Antonio Bonet (Barselona, Španija, 1913 – Barselona, Španija, 1989), Juan Kurchan (*Buenos Aires*, Argentina, 1913 – *Buenos Aires*, Argentina, 1972), Jorge Ferrari Hardoy (*Buenos Aires*, Argentina, 1914 – 1977), Roberto Mango (?), Eero Saarinen (*Kirkkonummi*, Finska, 1910 – *Ann Arbo*, Mičigen, Sjedinjene Američke Države, 1961) i Enrico Castellani (*Castelmassa*, Italija, 1930 –).

treće i četvrte dimenzije slike, skulptura dobija upotrebnu vrijednost, dok arhitektura koketira sa funkcijama, materijalima i konstrukcijom. Pomjeraju se granice disciplina, a kao ishod sinteze „pomjeranja“ u teoriji i praksi arhitektonskog prostora javlja se koncept ne-kuća. Jugoslovenski paviljon na 13. trijenalu u Milanu primjer je realizacije relaksirane ideje o arhitekturi. Iako su koncept i realizacija paviljona osporavani na sastanku Društva jugoslovenskih arhitekata u Ljubljani, Vjenceslav Rihter (autor) i Bernardo Bernardi (generalni komesar jugoslovenskog nastupa) nagrađeni su 1964, Zlatnom medaljom za najuspješniji paviljon na Međunarodnoj izložbi moderne dekorativne i industrijske umjetnosti i arhitekture. Od jugoslovenskih autora koji pomjeraju granice VR u knjizi „Sinturbanizam“ navodi se još samo Ivana Picelja i rad „Površina XXII“, koji je prikazan na izložbi „Nove tendencije“ u Zagrebu 1961. godine. Radovi umjetnika i teoretičara, inženjera i naučnika na međunarodnim izložbama T1–T5 u Galeriji suvremene umjetnosti u Zagrebu (1961–1973) temelje se na sistemskom istraživanju metodologije i tehnologije nastanka umjetnosti i odnosa umjetnik – djelo – društvo. Time je pokret Nove tendencije (T1–T5) promovisao promjene u sferi kreativnog ponašanja.

U fokusu kritike, alternativnih praksi arhitekture i urbanizma je Rihterova vizija grada budućnosti. Futuropolis kao polje istraživanja najčešće je rezultat pojedinačnih napora. Među jugoslovenskim autorima budućih gradova, osim Rihtera, su Andrija Mutnjaković (Tercijarni grad), Vojteh Delfin (Hidroid, turistički hidromobilni sistem)¹³⁷, Vojteh Ravnikar¹³⁸ (Izgubljeni grad), Marko Mušič¹³⁹, Juraj Najdhardt¹⁴⁰ (*Juraj Neidhardt*) (Nova čaršija, Sarajevo za 350.000 stanovnika), Zlatko Ugljen (Poluotok

¹³⁷ Vojteh Delfin (Split, Kraljevina Jugoslavija, 1921 – Zagreb, SFRJ, 1982), arhitekta.

¹³⁸ Vojteh Ravnikar (Ljubljana, Kraljevina Jugoslavija, 1943 – Ljubljana, SFRJ, 1990), arhitekta.

¹³⁹ Marko Mušič (Ljubljana, Kraljevina Jugoslavija, 1941 –), arhitekta.

¹⁴⁰ Juraj Neidhardt (Zagreb, Austrougarska, 1901 – Sarajevo, SFRJ, 1979), arhitekta.

Klek u Neumu), Aleksej Brkić¹⁴¹, Predrag Ristić¹⁴² i drugi. O „gradu sutra“ razmišljali su i mnogi nejugoslovenski autori i ne uvijek arhitektonskim sredstvima:

- ◀ „Opskurni grad“ Džordža Orvela¹⁴³ (*George Orwell*) iz 1949. ili
- ◀ „Stvarni“ strip gradovi grupe Arhigram¹⁴⁴ (*Archigram*) za „stvarne“ strip junake: Utikački grad („The Plug-in City“) iz 1964, Grad koji šeta („The Walking City“) iz 1964 i Trenutni grad („The Instant City“) iz 1968.

U tim subjektivnim slikama budućeg više je „nezrele i naivne fantastike arhitekture nego li misaonih i naučnih analiza mogućih razvojnih pravaca“¹⁴⁵ komentariše Ranko Radović, a Miloš Bobić¹⁴⁶ je u ocjeni još oštriji „sadamazohizam predviđanja“¹⁴⁷.

Međutim, futuropolis nije samo savremena tema¹⁴⁸.

Rihtera sinturbanistička teorija je sinteze osnovnih životnih funkcija u mega / superstrukturu i multiplikacija dobijene strukture, cikurata. Za razumijevanje Rihterove teorije grada porede se dokumenati kulture „Atinska povelja“ (1933) i „Sinturbanizam“ (1964):

- ◀ C.I.A.M.–om urbanizam je analitički, a Rihterov sintezni;
- ◀ Grad moderne je funkcionalistički i zoniran, a sinturbanistički „urbs“ je sistem megastruktura;

¹⁴¹ Aleksej Brkić (Kikinda, Kraljevina Jugoslavija, 1922 – Beograd, Savezna Republika Jugoslavija, 1999), arhitekta.

¹⁴² Predrag Ristić (Beograd, Kraljevina Jugoslavija, 1931–), arhitekta.

¹⁴³ George Orwell (*Motihari*, Indija, 1903 – London, Velika Britanija, 1950), književnik.

¹⁴⁴ Grupa arhitekata: Peter Cook (Velika Britanija, 1936–), Warren Chalk (London, Velika Britanija, 1927–1988), Ron Herron (London, Velika Britanija, 1930–1994), Dennis Crompton (*Blackpool*, Velika Britanija, 1935–), Michael Webb (1937–) i David Greene (1937–).

¹⁴⁵ Radović, *Vrt ili kavez, eseji i studije iz arhitekture i grada*, 163.

¹⁴⁶ Miloš Bobić (Beograd, FNRJ, 1947 – Amsterdam, Holandija, 2007), arhitekta.

¹⁴⁷ Miloš Bobić, „Izgubljeni grad – mikser ili urbanistički strip“, *Čovjek i prostor*, 366 (Zagreb) 1983: 16.

¹⁴⁸ *Piero della Francesca* Dürer i Idealni grad (1527), takođe Idealni grad Leonarda da Vinčija (1488-1489), *Ebenezer Howard* i Vrti gradovi (1898), *Edgar Chambless* i Gradoput (1910), *Antonio Sant’Elia* i Novi grad (1914), *Le Corbusier* i Ozareni grad (1922), *Frank Lloyd Wright* i Prostrani grad (1932) ...

- « Osnovna jedinica stanovanja po Le Korbizjeu je stambena ćelija, a reprincip osnova života unutar megastrukture – cikurata i
- « Pojedinac i kolektivno biće dijele svakodnevicu za vrijeme rada, vrijeme spavanja i u slobodno vrijeme (8 + 8 + 8), a čovjek svemira, biološko i društveno biće, zbraja izgubljeno vrijeme – sintak.

I jedan i drugi sistem ideja pripadaju kulturnom nasljeđu mašinskog doba.

Arhitektura i urbanizam u doba dominacije stroja imaju polazište u tehnologiji i nasljeđenim oblikovno–estetskim kriterijumima predmašinskog doba. Grad je i dalje primarno samo oblik. Stupanjem u eru informacija Idis Turato¹⁴⁹ postavlja pitanje: „Grad nakon oblika?“ i sa Idom Križaj¹⁵⁰ uspostavlja termin „nova priroda“.¹⁵¹ Svijet nikada nije bio spreman da prihvati pomak unazad ka spoju čovjeka i prirode kao koncepta buduće slike grada. Ova ideja čini se na tragu oksimorona.

„[...] grad organski artikuliran, rastući kroz vrijeme kao autonomni energetski, tehnološki i ekološki sistem, potpuno nezavisan, samosvjesan, samodostatan i pogodan za razvoj suvremenog stanovanja.“¹⁵²

U urbanu strukturu modernističkog neselja Vojak u Rijeci arhitekta Idis i Ida dodaju nove slojeve; podzemne, poljoprivredne kulture, saobraćajna infrastruktura, skladišta i skloništa i nadzemne slojeve:

- « vlažni sloj sa jednoporodičnim objektima i vještačkim bazenima sa sakupljenom i filtriranom vodom;
- « suhi sloj sa stambenim objektima i poljoprivrednim kulturama i
- « energetski sloj sa poljem solarnih kolektora i parking prostorom.

Dvojac Turato–Križaj predlaže adicioni urbanizam kao princip razvoja savremene urbane teritorije.

¹⁴⁹ Idis Turato (Rijeka, SFRJ, 1965–), arhitekta.

¹⁵⁰ Ida Križaj (Zagreb, SFRJ, 1983–) arhitektkinja.

¹⁵¹ Projekat *Next Vojak* nastao je u sklopu međunarodnog konkursa *d3 housing tomorrow 2013*. <http://www.d3space.org/competitions/>, 15. maj 2014.

¹⁵² <http://www.idisturato.com/kategorije/planiranje/>, 5. januar 2014.

◀ Gravitacija i crtež

Za Vjenceslava Rihtera crtež je sredstvo istraživanja i izražavanja. Crtežom provjerava svijet sinteze i kazuje o poetskom pogledu na arhitekturu i život. Crtanjem ispituje elastičnost konvencionalnih rješenja i mogućnosti za nestabilnost uobičajenih konstrukcija. U zagrebačkom ateljeu i porodičnoj kući nastali su brojni Rihterovi ciklusi: Sistemsko slikarstvo, Studija kosina, Sistemski crtež, Spontani crtež i grafika, Slobodni crtež, Gravitacijski crtež, Leteće piramide i Slika s vlastitom sjenom. Ciklusom Gravitacijski crtež¹⁵³ Rihter spaja geometriju, fiziku i slikarstvo, silu gravitacije, tuš boje i papir. Rezultat ovog spajanja su likovne kompozicije varijacija 2d apstrakcija.

2d apstrakcije nisu slikane rukom. One nastaju tako što autor kapne malo tuša na papir, a potom papir savija i okreće. Boja se razlijeva, papir je upija i ostaje trag. Kada se trag osuši ponavlja se postupak u istoj ili drugoj boji. Tragovi boje na papiru izgledaju spontano, a rezultat su sadejstva sile zemljine teže i autorove namjere. 2d apstrakcija je rezultat spontanog i sistemskog djelovanja. I dok je za Rihtera gravitacija sredstvo kreacije, Morisu Ešeru¹⁵⁴ (*Maurits Cornelis Escher*) gravitacija je princip sa kojim se kreativno poigrava. Vjenceslav prati logiku sile Zemljine teže u kreiranju predstave organskih oblika, a Moris radi kontragravitacione i kontraintuitivne predstave geometrizovanog arhitektonskog prostora. Fizika i Ajnštajnova teorija relativiteta inspiracija su holandskom grafičaru za litografiju iz 1953. godine.

Rihter apstrakno prevodi u konkretno. Transponuje 2d u 3d. Slučajnost, spontanost i nepredvidivost „Gravitacijskog crteža“ spaja sa programiranom gradskom matricom Zagreba. Riječ je o jednom sasvim novom razumijevanju prirode u gradu i prirode grada. U „Studiji savskog prostora – Savlje“ iz 1987. godine Rihter razvija koncept transformacije

¹⁵³ Serija: Jednobojni s trzajem, Smireni dijalog, Jača orkestracija, Konačno jedna linija, Pokušaji s docrtavanjem i Mali format, nastala tokom perioda 1981–1999.

¹⁵⁴ Maurits Cornelis Escher (*Leeuwarden*, Holandija, 1898 – *Laren*, Holandija, 1972), grafičar.

brisanog prostora u vodeni pejzaž, sistemom 13 gradskih otočića i pet savskih kanala. Rijeka udomijuje grad, a priroda domestifikuju ljude.

„Vraćajući se u djetinstvo i mladenačka iskustva i sjećajući se doživljaja na rijeci, vožnje čamcem po rukavcima Save kod Podsuseda, zamislio je da polustoljetni rigidni i sterilni odnos grada prema rijeci oživi u organsku igru kanala i rukavaca, poput tih izvornih „meandara“, kako ih je nazvao, ali ne kao zonu rekreacije, nego svakodnevice suživota građana s vodom. Kao stambeno naselje protkano zelenilom, na otocima i otočićima, s mostovima, kanalima i čamcima koji plovo po njima. Sve po ljudskoj mjeri.“¹⁵⁵

Jugoslavenski, a danas već postjugoslavenski gradovi, ne poznaju svakodnevicu kulture suživota čovjeka, rijeke i arhitekture. Zagreb i Sava, Beograd, Dunav i Sava, Sarajevo i Miljacka, Titograd / Podgorica i Morača, Skoplje i Vardar nisu u suživotu sa svojim građanima. Izuzetkom možemo smatrati samo Plečnikovu¹⁵⁶ Ljubljanu i Ljubljanicu.

◀ Arhitektura paviljona

Rihter je predstavljao Jugoslaviju prvi put kao sportista na Olimpijskim igrama u Berlinu 1936. godine, a potom dvije decenije (1947–1967) uspješno kao arhitekta, autor paviljona na međunarodnim izložbama¹⁵⁷.

Nakon toliko napisanih i izrečenih mišljenja nezahvalano je počinjati temu jugoslavenskog paviljona za Opštu međunarodnu izložbu u Briselu autora Vjenceslava Rihtera i Emila Vebera¹⁵⁸ (*Emil Weber*). Stoga će kritički prikaz alternativnih kulturnih praksi arhitekture biti preusmjeren

¹⁵⁵ Radovan Ivančević. „Od geometrije kruga do meandra rijeke“. *Život umjetnost* 67/68 (Zagreb), 2002: 115.

¹⁵⁶ Jože Plečnik (Ljubljana, Austrougarska, 1872 – Ljubljana, FNRJ, 1957), arhitekta.

¹⁵⁷ Projekti paviljona u Trstu (1947), Štokholmu (1949), Beču (1949), Hanoveru (1950) i Parizu (1950). Paviljon Jugoslavije na Svjetskoj izložbi u Briselu (1958), Jugoslavenski paviljon u Torinu (1961), Paviljon na 13. trijenalu u Milanu (1964) i Projekat paviljona na Svjetskoj izložbi u Montrealu (1967).

¹⁵⁸ Emil Weber (?), ?.

sa nagrađenog „Idejnog arhitektonskog rješenja jugoslovenskog paviljona“ na vrednovanja ideje od strane „stručnjaka“ i „laika“. Za potrebe istraživanja pod „stručnjacima“ se podrazumijevaju ljudi koji imaju formalno znanje o arhitekturi (arhitekti), a svi drugi su „laici“.

Koordinacioni odbor Saveznog izvršnog vijeća dao je saglasnost na Idejno arhitektonsko rješenje (1956) uz obavezu da se preispita izvodljivost projekta u predviđenom roku. Koordinacioni odbor u sastavu:

„laici“: Edvard Kardelj¹⁵⁹, Borislav Pekić¹⁶⁰, Moša Pijade¹⁶¹, Veljko Vlahović¹⁶², Milentije Popović¹⁶³, Momčilo Marković¹⁶⁴, Dobrivoje Radosavljević¹⁶⁵, Mijalko Todorović¹⁶⁶ i Oto Bihalji Merin¹⁶⁷, i „stručnjaci“: Branislav Kojić¹⁶⁸, Drago Ibler¹⁶⁹, Muhamed Kadić¹⁷⁰ i Edvard Ravnikar¹⁷¹,

je istakao:

¹⁵⁹ Edvard Kardelj (Ljubljana, Austrougarska, 1910 – Ljubljana, SFRJ, 1979), političar.

¹⁶⁰ Borislav Pekić (Podgorica, Kraljevina Jugoslavija, 1930 – London, Velika Britanija, 1992), književnik.

¹⁶¹ Moša Pijade (Beograd, Kraljevina Srbija, 1890 – Pariz, Francuska, 1957), slikar.

¹⁶² Veljko Vlahović (Kolašin, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914 – Ženeva, Švajcarska, 1975), političar.

¹⁶³ Milentije Popović (Crna Trava, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1913 – Beograd, SFRJ, 1971), političar.

¹⁶⁴ Momčilo Marković (Sopot, Kraljevina Srbija, 1912 – Beograd, Savezna Republika Jugoslavija, 1992), slikar.

¹⁶⁵ Dobrivoje Radosavljević (Knjaževac, Kraljevina Srbija, 1915 – Beograd, SFRJ, 1984), političar.

¹⁶⁶ Mijalko Todorović (Kragujevac, Kraljevina Srbija, 1913 – Beograd, Savezna Republika Jugoslavija, 1999), političar.

¹⁶⁷ Oto Bihalji Merin (Zemun, Austrougarska, 1904 – Beograd, Savezna Republika Jugoslavija, 1993), književnik.

¹⁶⁸ Branislav Kojić (Smederevo, Kraljevina Srbija, 1899 – Beograd, SFRJ, 1987), arhitekta.

¹⁶⁹ Drago Ibler (Zagreb, Austrougarska, 1894 – Novo Mesto, SFRJ, 1964), arhitekta.

¹⁷⁰ Muhamed Kadić (Mostar, Austrougarska, 1906 – Sarajevo, SFRJ, 1983), arhitekta.

¹⁷¹ Edvard Ravnikar (Novo Mesto, Austrougarska, 1907 – Ljubljana, Republika Slovenija, 1993), arhitekta.

„[...] dopušteno je, čak i poželjno, da naš paviljon ima poseban izraz bez obzira što taj izraz nije potpuno u skladu s našom današnjom privrednom i tehničkom stvarnošću.“¹⁷²

Edvard Kardelj je smatrao rješenje previše ekstravagantnim i nadao se nečemu umjerenijem, dok Moša Pijade nije skrivao svoje oduševljenje.

Josip Broz Tito:

„Ja nisam protiv stvaralačkog traženja novoga, jer je to potrebno i dobro. Ali sam protiv da dajemo novac zajednice za neka takozvana ultramodernistička djela apstraktne umjetnosti koja nemaju nikakve veze sa umjetničkim stvaralaštvom, a kamoli sa našom stvarnošću.“¹⁷³

„Mi danas nemamo mogućnosti da stavljamo u prvi plan umjetničku stranu arhitekture i moramo se upravljati prema svojim materijalnim uslovima. Ja takođe volim da gledam lijepu zgradu, ali ja nisam za ultramodernizam. Ja sam za lijepu zgradu.“¹⁷⁴

Rihter i Veber su u odbranu svoje ideje angažovali Vojislava Draganića¹⁷⁵ i Zvonka Springera¹⁷⁶, čiji su proračuni potvrdili izvedivost obješene konstrukcije u zadatom vremenu uz minimalno povećanja finansijskih troškova učešća FNRJ na Briselskoj izložbi (svega dodatnih 10 miliona dinara na ukupnu investiciju od 580 miliona dinara i 195.000 dolara)¹⁷⁷. Iako se paviljon mogao izvesti, mogućnosti pravljenja gigantskih kablova su ocjenjene kao skromne, te je na sastanku Koordinacionog odbora Saveznog izvršnog vijeća 5. oktobra 1956, odlučeno da se projekat izvede u konvencionalnijoj varijanti oslanjanja strukture na čelične

¹⁷² Anon. „Uži natječaj za Jugoslovenski paviljon za Svjetsku izložbu u Bruxellesu 1958. godine“, *Arhitektura* (Zagreb) 11, br. 1-6 (1957): 65–68.

¹⁷³ Nikolić, *Josip Broz Tito o umjetnosti, kulturi i nauci*, 43.

¹⁷⁴ Ibid, 51.

¹⁷⁵ Vojislav Draganić (Zagreb, Austrougarska, 1917 – Zagreb, SFRJ, 1982), građevinski inženjer.

¹⁷⁶ Zvonko Springer (Osijek, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1925 –), građevinski inženjer.

¹⁷⁷ Pismo Vjenceslava Richtera Generalnom komeserijatu jugoslovenske sekcije za nastup Opšte međunarodne izložbe u Briselu, 11. avgust 1956, Arhiv Jugoslavije, Fond 56, Fascikla 1.

stubove. Usaglašavanja projekta, prema zahtjevima Koordinacionog odbora i izvođača, dovela su do niza kompromisnih rješenja koja su pravdana ekonomijom ukupne investicije ili tehnološkim mogućnostima ili rokovima. Međutim, kroz čitav proces, iskristalisalo se mišljenje:

„[...] dizajn paviljona ne mora obavezno biti ekonomičan. EXPO je bio retka prilika da se iskažu inženjerske sposobnosti u funkciji estetičkih, gde trošak nije bio problem.“¹⁷⁸

Mišljenja „laika“ i „stručnjaka“ o nagrađenom Idejnom arhitektonskom rješenju ukazuju na spremnost establišmenta da prihvati konstruisanu sliku reprezentacije države i društva i struke da podrži i odbrani pravo i potrebu na eksperiment kao nužan proces pomjeranja granica i razvoja arhitekture.

Vjenceslav Rihter, dvije decenije kasnije, zaključuje:

„Karakteristika kulturnog razmišljanja je racionalna i emotivna umjerenost bez megalomanije. Umjerena skromnost, ali s dovoljnom dozom intelektualne hrabrosti. Intelektualna hrabrost nas okreće prema budućnosti. Neograničeno vizionarstvo u području čiste misli, ali vizionarstvo mogućeg u praksi. Intelektualna hrabrost je neophodan uvjet za donošenje odluke. A odluke pokreću svijet.“¹⁷⁹

U postjugoslovenskom vremenu odnos prema eksperimentu u arhitekturi veoma je sličan. Ambicija bavljenja konceptualnom arhitekturom je gotovo nestala, a rijetki pokušaji – Hrvatski ploveći paviljon na 12. venecijanskom bijenalu¹⁸⁰ – imaju za posljedicu oscilacije vrednovanja od priznavanja do osporavanja i „stručnjaka“ i „laika“.

¹⁷⁸ Zvonko Springer, „World Exposition in Brussels - The Yugoslav Pavilion“, <http://www.cosy.sbg.ac.at/~zzspri/storiesfromprofessionallife/1958EXPO-Yugoslav.htm>, 5. jul 2014.

¹⁷⁹ Vjenceslav Richter. „Studija savskog prostora □ Savlje“. *Čovjek i prostor: arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost* (Zagreb), 576/577 (2002): 57.

¹⁸⁰ Leo Modrčin je bio kustos hrvatskog nastupa 2010. godine. Autori paviljona bili su Saša Begović, Marko Dabrović, Igor Franić, Tanja Grozdanić, Petar Mišković, Silvije

Alan Kostrančić¹⁸¹:

„[...] u konceptualnoj umjetnosti, bitan je proces, a ne produkt sam. [...] nakon dugog vremena, vjerovatno još od Richterovih paviljona i Srnecovih instalacija i mobila, konačno smo dobili uradak konceptualne arhitekture koji se doista bavi preispitivanjem definiranja prostora sredstvima, koja ne proizilaze iz konvencionalne arhitekture.“¹⁸²

Hrvatska komora arhitekata i Tomislav Ćurković¹⁸³ i Udruženje hrvatskih arhitekata i Hrvoje Hrabak¹⁸⁴:

„Ponukani medijskim komentarima, reakcijama kolega, ali i šire javnosti, nalazimo potrebnim iskazati stav naših strukovnih udruženja i ograditi se od hrvatskog nastupa na ovogodišnjem bijenalu u Veneciji. [...] Nanesena šteta [...] rezultat je niza sustavno krivih odluka koje su donjete na svim razinama pri planiranju i realizaciji ovogodišnjeg paviljona. Hrvatski nastup je svjesno i samovoljno, u ime 'stvaralačke slobode', ignorirao jasno postavljena pravila te, uz korištenje dodijeljenog, odnosno zakupljenog prostora, pokušao ostvariti i prisutnost putem plovećeg paviljona. [...] S obzirom da je riječ o službenom nacionalnom nastupu, financiranom javnim novcem, neosporno je da je ovakav avanturizam pri realizaciji hrvatskog paviljona bio sasvim neprimjeren i neetičan, [...] Sasvim zasebno poglavlje predstavlja inženjerska lakomislenost s kojom je realiziran ploveći paviljon. [...] ignoranciju prema pravilima igre, budžetu, inženjerskim performansama, ekonomskim i tehnološkim mogućnostima našeg društva, te autorsko samozadovoljstvo s napadnom željom za pokazivanjem...“¹⁸⁵

Idis Turato, kao jedan od autora paviljona:

Novak, Veljko Olujić, Helena Paver Njirić, Lea Pelivan, Toma Plejić, Goran Rako, Saša Randić, Idis Turato, Pero Vuković i Tonči Žarnić.

¹⁸¹ Alan Kostrančić (Zagreb, SFRJ, 1968 –), arhitekta.

¹⁸² Alan Kostrenčić, "Hauntology". *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 65, (Zagreb) 2010: 6–7.

¹⁸³ Tomislav Ćurković (Zagreb, SFRJ, 1961 –), arhitekta.

¹⁸⁴ Hrvoje Hrabak (Zagreb, SFRJ, 1971 –), arhitekta.

¹⁸⁵ Osvrt na hrvatski nastup na 12. venecijanskom bijenalu, izvor: <http://www.uha.hr/rezultati.php?keyword=Venecijanski+bijenale&tekstid=3372>, 1. septembar 2010.

„Zato je ta priča prepuna kreativnosti, strasti, neizvjesnosti, uspjeha, neuspjeha, sigurnosti i nesigurnosti, kolapsa, vjere i povjerenja, laži i licemjerja, napuštanja i konačnog odlaska nekih ljudi. Prava životna priča.“¹⁸⁶

„Laici“:

„Blamaža u Veneciji! To su naši socijalistički arhitekti.“¹⁸⁷

Vrijednost Rihterovih ideja i prakse potvrđena je na ovogodišnjem 14. bijenalu arhitekture u Veneciji. Naime, na Kolhasovu temu za nacionalne paviljone „Apsorpcija moderniteta: 1914–2014.“, autori iz bivših jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske izlažu rad Vjenceslava Rihtera. Projekat „14–14“, grupe srpskih autora¹⁸⁸ čine dva segmenta: 100 radova i video–zapis „Muzej Revolucije“. Video–zapis prikazuje paradoks društva u kojem jedna ideja od kulture sjećanja postaje kultura zaborava. Riječ je o Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije na Novom Beogradu (1961–) arhitekta Vjenceslava Rihtera. Grupa autora¹⁸⁹ iz Hrvatske predstavlja osam osnovnih vrednosnih linija arhitekture producirane tokom prethodnih 100 godina, pa i Rihterove projekte, a u pratećem programu Venecijanskog bijenala projektom „Nove tendencije i arhitektura: apstrakcija, ambijent, algoritam“ propituju se značenja i odjeci kulturnih fenomena šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka: EXAT 51, Nove Tendencije, eksperimentalna praksa arhitekta Rihtera...

Vrijednost ideje je u njenom trajanju.

¹⁸⁶ „Razgovor bez povoda, Leo Modrci, drugi dio“, izvor: <http://www.idisturato.com/2013/09/15/razgovor-bez-povoda-leo-modrcin-ii-dio/>, 15. septembar 2013.

¹⁸⁷ Izvor: <http://forum.net.hr/forums/t/295112.aspx>, 12. jul 2013.

¹⁸⁸ Komesar nastupa je Ivan Rašković, a autori projekta Marko Salapura, Zlatko Nikolić, Aleksandar Hrib, Igor Sladovljev i Jelena Radonjić, te saradnici Srđan Keča i Andera Palašti.

¹⁸⁹ Komesar nastupa je Karin Šerman. Autori projekta Zrinka Barišić Marenić, Melita Čavlović, Igor Ekštajn, Nataša Jakšić, Mojca Smode Cvitanović, Marina Smokvina i Karin Šerman. Saradnici su: Nikola Brlek, Aleksandar Matijašević, Marko Mihaljević, Dino Mišković, Karlo Seitz, Matija Solomin, Sven Sorić i Hrvoje Spudić.

Slika 16. Grad budućnosti, London

Strip, stvarni grad stvarnih ljudi, grupa *Archigram* (1960te)

Književnost, opskurni grad Džordža Orvela, *1984* (1949)

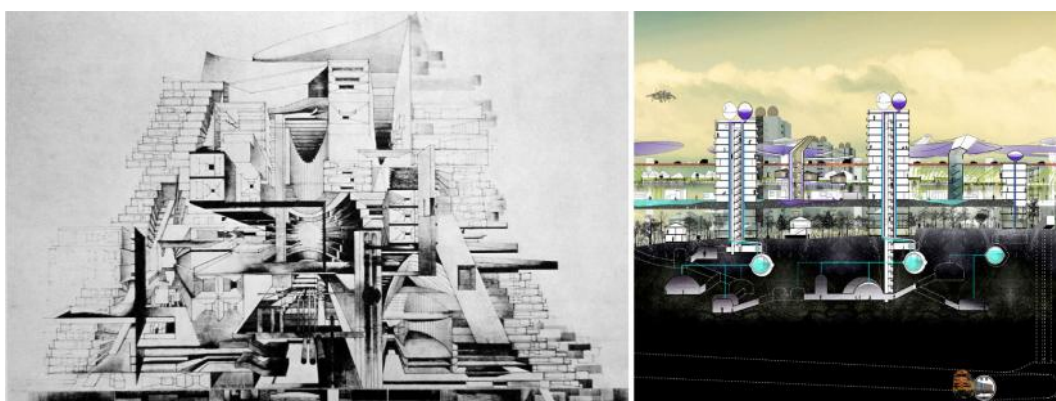
Arhitektura, Egzodus ili dobrovoljni arhitektonski zatvor, *Rem Koolhaas*¹⁹⁰, *Elia Zenghelis*¹⁹¹, *Madelon Vriesendorp*¹⁹² i *Zoe Zenghelis*¹⁹³ (1972)

¹⁹⁰ Rem Koolhaas (Rotterdam, Holandija, 1944 –), arhitekta.

¹⁹¹ Elia Zenghelis (Atina, Grčka, 1937 –), arhitekta.

¹⁹² Madelon Vriesendorp (*Bilthoven*, Holandija, 1945 –), arhitektkinja.

¹⁹³ Zoe Zenghelis (Atina, Grčka, 1937 –), slikarica i dizajnerica.

Slika 17. Megastruktura

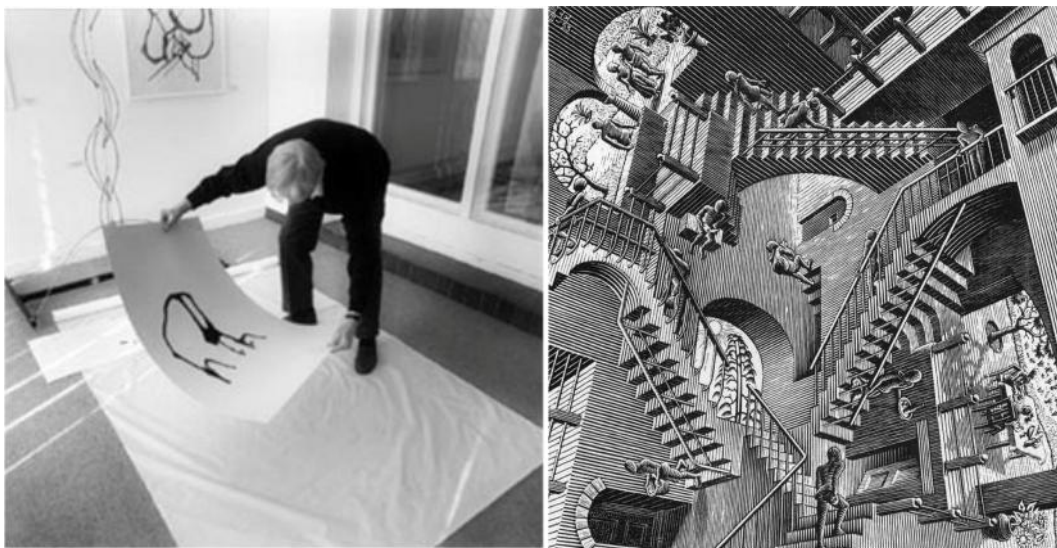
Cikurat, osnovna jedinica mega/superstrukture sinturbanističkog grada, Vjenceslav Rihter (1964)

Centralna perspektiva sinteze života

Od periferije prema centru: stanovanje, uprava i administracija; privreda, društvene djelatnosti i servisi (npr. održavanje zelenila) i industrija. **Podrum:** garaža, prizemlje: klimatizovani trg sa javnim sadržajima, **1–14. i 16–34. sprata:** stanovanje, privreda, društvene djelatnosti, servisi, industrija, scensko-gledališni prostor (1.000 mjesta), **15. sprat:** klimatizovani javni prostori: ulice i trg, **35–40. sprata:** scensko-gledališni prostor (6.000 mjesta) i stanovanje, **41. sprat:** otvoreni javni prostor.

„Next Vojak“, Rijeka, Idis Turato i Ida Križaj (2013)

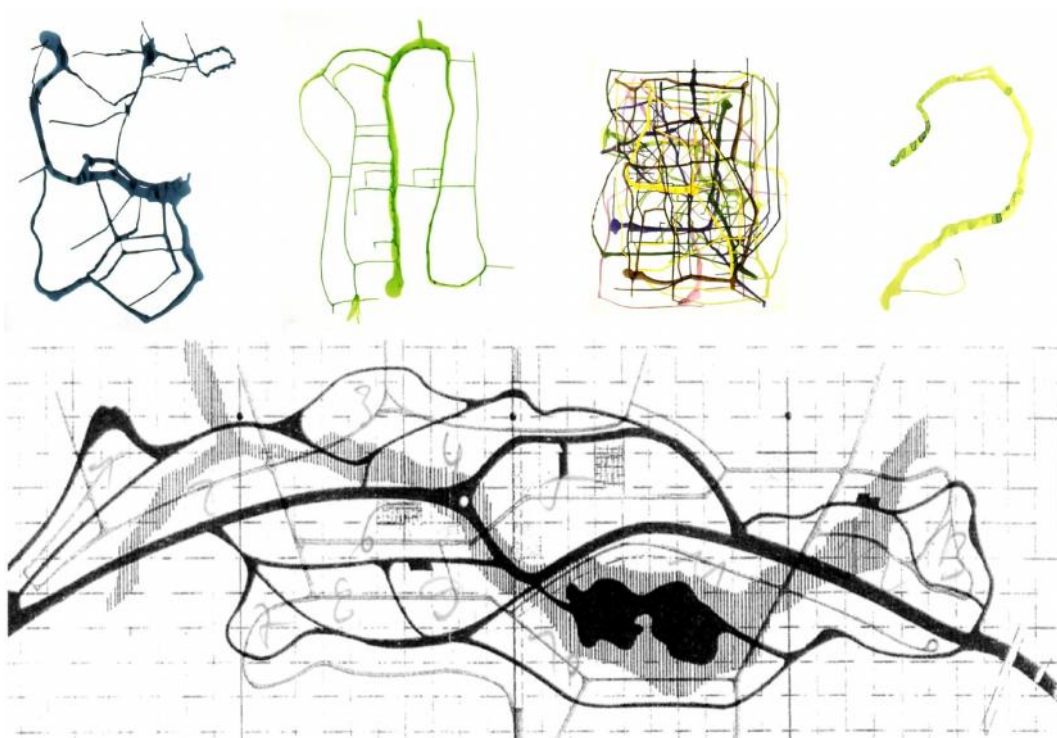
Model

Slika 18. Crtež kao sredstvo istraživanja

Sila gravitacije kao sredstvo, proces nastanka „Gravitacijskog crteža“, Vjenceslav Rihter (1981–1999)

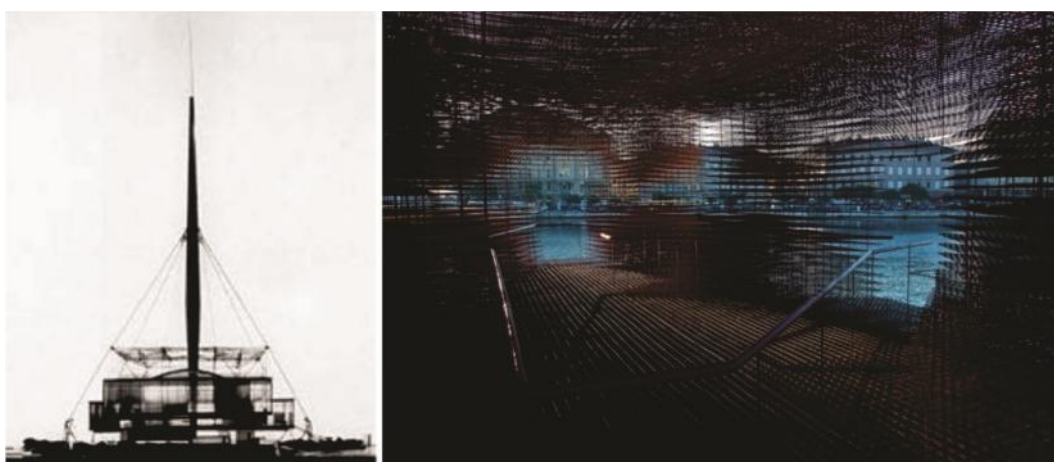
Gravitacija kao princip, „Relativitet“, Moris Ešer (1953)

Slika 19. Rijeka i grad

2d apstrakcije, Serija radova „Gravitacijski crtež“, Vjenceslav Rihter (1981–1999)

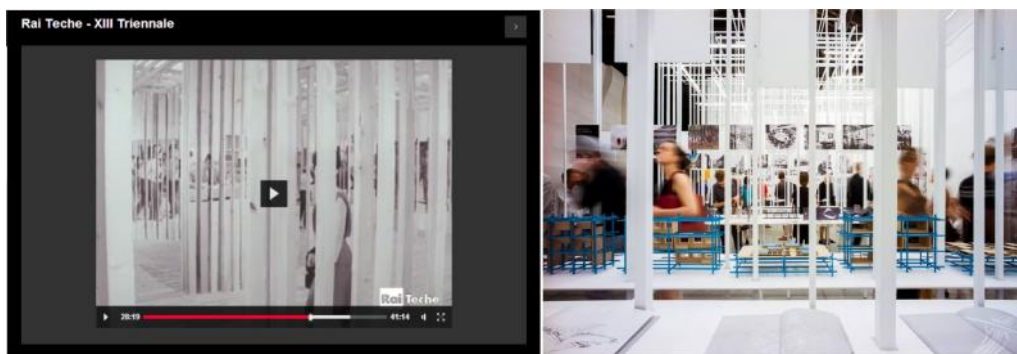
3d, „Studija savskog prostora“, Vjenceslav Rihter (1987)

Slika 20. Arhitektura paviljona

Jugoslovenski paviljon na Svjetskoj izložbi u Briselu, maketa, Vjenceslav Rihter i *Emil Weber* (1958)

Hrvatski ploveći paviljon na 12. bijenalu arhitekture u Veneciji, kustos Leo Modrčin, autori Saša Begović, Marko Dabrović, Igor Franić, Tanja Grozdanić, Petar Mišković, Silvije Novak, Veljko Olujić, Helena Paver Njirić, Lea Pelivan, Toma Plejić, Goran Rako, Saša Randić, Idis Turato, Pero Vuković, Tonči Žarnić (2010)

Slika 21. Trajnost Rihterove ideje

Jugoslovenski paviljon na 13. trienalu u Milanu, Vjenceslav Richter (1964)
Hrvatski paviljon na 14. bijenalu arhitekture u Veneciji, autori izložbene postavke
Simon Morasi Piperčić, Igor Ekštajn i Kristina Jeren (2014)

◀ Andrija Mutnjaković

Predmet studije su prakse Andrije Mutnjakovića¹⁹⁴ kojima je zajedničko kritičko preispitivanje teorija i praksi arhitekture i urbanizma i sistemsko traganje za mogućim alternativama. Studija je posvećena idejama i iskustvima arhitekture i kulture stanovanja, u horizontu eksperimenta. Kritička analiza praksi arhitekture i kulture stanovanja takođe je eksperiment kojim se propituju moguće veze stanovanja kako ga vidi Mutnjaković i stanovanja u socijalističkoj Jugoslaviji, na primjerima svakodnevice Smilje Glavaš, kolektivnog stanovanja i jednosobnog stana porodice Đilas i rezidencijalnog stanovanja Josipa Broza Tita u vili Gorica.

94

◀ Znete li stanovati?

Radovan Nikšić¹⁹⁵ i Ninoslav Kučan¹⁹⁶ autori su zgrade Radničkog sveučilišta Moša Pijade u Novom Zagrebu koja je projektovana i građena 1957–1962:

¹⁹⁴ Andrija Mutnjaković je rođen u Osijeku, 1929. godine, gdje je završio osnovnu školu i Gimnaziju. Arhitekturu je upisao na zagrebačkom Tehničkom fakultetu 1948. godine. Bio je član Udruženja studenata arhitekture i aktivan u borbi za kvalitet studija arhitekture i kvalitet profesionalne arhitektonske prakse. Smatrao je da arhitekta mora biti projektant, a ne tehničko lice i da profesionalno djelovanje arhitekata mora biti samostalno u odnosu na Arhitektonski projektni zavod. Inicijator je i jedan od organizatora događaja „15 dana arhitekture“ (1953). Završio je postdiplomski studij, a potom bio saradnik u *Majstorskoj radionici za arhitekturu* profesora Drage Iblera (1894–1964) pri Likovnoj akademije Univerziteta u Zagrebu. Kao samostalni arhitekta radi od 1960. godine, a status slobodnog umjetnika priznat mu je 1961. rješenjem Savjeta za kulturu i nauku Socijalističke Republike Hrvatske. Pisao je za stručne časopise i dnevne novine. Radio na radiju i televiziji. Sarađivao s Aleksandrom Srnecom, Ivom Gattinom i Stevanom Luketićem. Andrija je saradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 1992. i redovni član od 2004. godine. Dobitnik je godišnje Nagrade *Vladimir Nazor* (1990), Nagrade *Vladimir Nazor* za životno djelo (2003) i Nagrade Udruženja hrvatskih arhitekata *Viktor Kovačić* (2009). Danas ima 85 godina, živi i stvara u Zagrebu. Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 279–280.

¹⁹⁵ Radovan Nikšić (Karlovac, Kraljevina Jugoslavija, 1920 – Zagreb, SFRJ, 1987), arhitekta.

¹⁹⁶ Ninoslav Kučan (Breza kod Sarajeva, Kraljevina Jugoslavija, 1927 – otok Brač, Republika Hrvatska, 1994), arhitekta.

„[...] za opšte, estetsko, umjetničko, zdravstveno, moralno, opštetehničko, društveno–ekonomsko, ideološko–političko i stručno vanškolsko obrazovanje radnika.“¹⁹⁷

Javna predavanja Andrije Mutnjakovića o kulturi stanovanja, između 1959. i 1961. godine u Domu radničkog socijalističkog prosvetiteljstva, mogla su biti svakodnevnica Smilje Glavaš. U zagrebačkom Domu, Andrija je govorio populaciji koja je ruralnu prošlost zamijenila urbanom sadašnjošću. Govorio je o organizaciji stana, kombinovanoj i dnevnoj sobi, kuhinji, vratima i prozorima, o materijalima i bojama, modernom namještaju, stolici, naslonjaču i ormaru, objedovanju, dječijoj sobi i dječijoj igri, krupnim sitnicama: biljkama, lijepom i ružnom posuđu...

Praksu neformalne edukacije o arhitekturi i kulturi stanovanja pratile su Mutnjakovićeve:

- ◀ radio–emisije o modernističkim stambenim ćelijama na Radio–televiziji Zagreb¹⁹⁸ od 1956. godine i
- ◀ serija tekstova¹⁹⁹ „Kultura stanovanja“ u biltenu Radničkog sveučilišta pod nazivom „15 dana“ tokom 1959–1960 i 1960–1961.

„Znate li stanovati“ je bogato ilustrovana zbirka tekstova, fotografijama i crtežima autora, o socijalističkoj svakodnevici, prostorima i praksama u modernizovanoj Jugoslaviji. Tekstovi su pisani razumljivim jezikom, u formi pitanja i odgovora i objavljeni su 1966. godine u izdanju

¹⁹⁷ Đilas, *Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1941. i 1980. godine*, 67.

¹⁹⁸ U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj bilo registrovano je oko 78.000 radio prijemnika, što znači da je 9,8% domaćinstava imalo priliku pratiti radio program. *Mala enciklopedija Prosveta* 1, 282.

¹⁹⁹ „Moram spomenuti i jednu dizajnersku realizaciju koja je imala povod u tim mojim tekstovima. Uređivao sam stan (Ervinu) Peratoneru, uredniku Kulturne redakcije Radio Zagreba, i on se zainteresirao za moju priču kako tepih ne smije biti geometrijski, čvrst, nego poput livade, ugodan. Zato sam napravio i jedinu sliku u svom životu, koja pokazuje moju sklonost enformelu. To je skica za tepih u temperi iz 1961. koji je realiziran u Tvornici tepiha u Zaboku.“ Renata Margaretić Urlić. „Arhitektonski nestašluci u enformelističkom društvu. Razgovor sa Andrijom Mutnjakovićem“. *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 82, (Zagreb) 2008: 52–57.

Biblioteke: Kultura svakodnevnog života Radničkog sveučilišta Moša Pijada.

◀ Pravo na samostvaralaštvo

96

Tezu pravo na stan, odnosno obavezu zajednice da svakom građaninu obezbijedi stambeni prostor, Mutnjaković redefiniše u tezu prava na samostvaralaštvo. Studija „Pravo na samostvaralaštvo“²⁰⁰ pretpostavlja mogućnost rješavanja prostora stanovanja na principu partnerstva. Zajednica osigurava stambeni minimum „krov nad glavom, higijenske potrebe [i] mogućnost prehrane“²⁰¹, a pojedinac obezbjeđuje individualno uspostavljen komfor.

Mutnjaković istražuje koncept savremenog stanovanja u okvirima:

- ◀ dostignuća savremene misli,
- ◀ obezbjeđivanja građevinskih elemenata za individualno kompletiranje stana (zgrade) i
- ◀ aktuelnih istraživanja fenomena vizuelne percepcije.

Luis Mumford (*Lewis Mumford*)²⁰² ističe negativne društvene tendencije, red i birokratiju i afirmativno govori o organskom planu u arhitekturi, jedinstvu različitosti i ličnom angažovanju svakog pojedinca. Pijer Franklastel (*Pierre Francastel*)²⁰³ kolektivno regulisan život ističe kao negativnost, jer regulacija je zapravo po njemu kontrola. Za Norberta Vinera (*Nobert Wiener*)²⁰⁴ nemijenjanje i neprilagođavanje, nemogućnosti i neslučajnosti su prepreke razvoja čovječanstva. Valter

²⁰⁰ Projekat za tipski stambeni objekat naselja Senjak u Osijeku iz 1968. godine. (Mutnjaković, *Biourbanizam*, 99–110.)

²⁰¹ Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 66.

²⁰² Lewis Mumford (*Flushing*, Sjedinjene Američke Države, 1895 – *Amenia*, Sjedinjene Američke Države, 1990), sociolog i filozof.

²⁰³ Pierre Francastel (?, 1900 – ?, 1970), istoričar umjetnosti.

²⁰⁴ Nobert Wiener (Kolumbija, Sjedinjene Američke Države, 1894 – Štokholm, Švedska, 1964), matematičar i filozof.

Gropijus (*Walter Gropius*)²⁰⁵ smatra da arhitektura nije spomenik, senzacija i dekoracija već „posuda za tečnost života kojem služi“²⁰⁶. Amos Rapaport (*Amos Rapaport*)²⁰⁷ smatra da arhitektura ne smije potpuno kontrolisati život niti uspostaviti sistem zabrana ljudima. Ljudi imaju potrebu za teritorijalizacijom prostora, želju za „složenošću alternativa mogućih rješenja“²⁰⁸, otpor prema savršenoj urednosti i „sanjaju“ entropiju. Claes Oldenburg (*Claes Oldenburg*)²⁰⁹ zastupa tezu da arhitektura i život trebaju biti čisti hedonizam. Tin Ujević²¹⁰ zahtijeva „jedan novi svemir za ličnu upotrebu.“²¹¹

Projekat tipskog stambenog objekta naselja Senjak u Osijeku (1968) je pokušaj realizacije progresivnih teza i zaključaka u teorijama sociologije i filozofije, arhitekture i urbanizma, matematike i estetike, psihologije i ekologije.

Konkursno rješenje za naselje Senjak u Osijeku moglo je biti rješenje i za naselje Centar u Banjoj Luci. Koje su razlike između tipskih objekata „U2“ Vladimira Ugrenovića i „M“ Andrije Mutnjakovića? Umjesto rješenja jednosobnog, prijedlog biostan. Umjesto stambene ćelije, prostor koncipiran na principima organske (bioničke) arhitekture: narastuća forma i promjenljiva struktura. Kako se mijenjaju struktura i potrebe porodice i susjedstva, tako se mijenjaju organizacija i funkcije stambenog prostora. Strukturu osnovnog modula biostana čini prostor za život (soba) i servisni prostori (komunikacija, kuhinja, ostava, kupaoonica i wc). Veličina primarne stambene površine je 40 m². Na osnovni modul stana pojedinac i porodica (Đilas) mogu sukcesivno dodavati i oduzimati

²⁰⁵ Walter Gropius (Berlin, Njemačka, 1883 – Kembridž, Sjedinjene Američke Države, 1969), arhitekta.

²⁰⁶ Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 62–63.

²⁰⁷ Amos Rapaport (Varšava, Poljska, 1929 –), arhitekta.

²⁰⁸ Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 63.

²⁰⁹ Claes Oldenburg (Štokholm, Švedska, 1929 –), skulptor.

²¹⁰ Tin Ujević (Vrgorac kod Mostara, Austrougarska, 1891 – Zagreb, SFRJ, 1955), književnik.

²¹¹ Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 74–75.

funkcije i prostore shodno potrebama. Lakoća transformacije stambenog prostora je moguća skeletnim rješenjem konstrukcije.

Pored prostornih postoje i razlike u praksama svakodnevnog života. Savremeno stanovanje, po Mutnjakoviću, aktivno je življenje. Svakodnevni prostori i prakse pozivaju na veću angažovanost i pokretljivost pojedinca. Pokretljivost jedinice stvara nezavisnog pojedinca – osvještenu individuu – svjesnog potreba i značaja života u kolektivu i uz zajednicu. Aktivnim djelovanjem pojedinaca mentalni i fizički prostori se permanentno grade i razgrađuju. Arhitektura se usaglašava, dopunjava, prolazi i ponovo rađa. Postaje privremena i djelimično spontana. Dogradnju osnovnog modula ili razgradnju biostana pokreće, sprovodi i finansira korisnik stana, porodica. To je njegovo pravo i obaveza. Samo u dogovoru sa drugim, veličina stana može se mijenjati i biti veća od 140 m². Život pojedinca sa drugim senzibilizira ga na razlike i drugost.

◀ Lebdeća arhitektura

Mobilna arhitektura obuhvata istraživanje i primjenu zakonitosti mašine u funkciji arhitekture i grada. Pogonsku snagu stroja u funkciji čovjeka Mutnjaković teoretski objašnjava i praktično primjenjuje u seriji prijedloga, studija:

- ◀ mobilna²¹² i lebdeća²¹³ arhitektura,
- ◀ domobil (*homobil*)²¹⁴ i
- ◀ urbmobil²¹⁵.

²¹² Projekat crkve sv. Petra u Splitu iz 1971. godine. Mutnjaković, *Biourbanizam*, 189–201.

²¹³ Ekspozat za Međunarodnu izložbu internacionalne arhitekture „TERRA-2“ (*International Exhibition of Intentional Architecture*) u Muzeju arhitekture u Vroclavu, Poljska, iz 1981. godine. Mutnjaković, *Biourbanizam*, 203–228.

²¹⁴ Projekat za porodičnu kuću u Holivudu (*Mt. Olympus, Architectural Competition, Single-family Residences in Hollywood*) iz 1964. godine. Mutnjaković, *Biourbanizam*, 229–246.

²¹⁵ Projekat industrijske stambene zgrade u Luksenburgu (*Concours international portant sur un projet d'une unité d'habitation fabriquée à l'échelle industrielle*) iz 1967. godine. Mutnjaković, *Biourbanizam*, 247–252.

Ove studije su koncepti arhitektonske i urbanističke prakse grada i kuće nakon oblika. Energija je sredstvo njihovog mišljenja i građenja. I dok se Idis Turato, početkom 21. stoljeća, pita šta nakon grada oblika, Andrija Mutnjaković u drugoj polovini XX vijeka koncipira kuću nakon oblika. Po Andriji, kuća je samo oblikovni domet čovječanstva, a ne i tehnička novotarija. Klasična kuća, vila Josipa Broza Tita, opterećena je brojnim nedostacima: statičnošću, mrtvilom materijala, siromaštvom sleđenih prostora, dosadom jednoličnosti, nužnošću prilagođavanja životnih varijabilnosti zadanom prostoru, ograničenošću na unutra i spolja, pasivnosti prema atmosferskim prilikama, indiferentnosti prema psihičkom raspoloženju čovjeka i tako dalje. Kuća mašina omogućava visokoserijsku proizvodnju i prihvatljivu cijenu, a u eksploataciji pruža korisniku individualnu i neograničenu funkcionalnu i oblikovnu varijabilnost. Predložena mnogostruka kombinatorika prostora i funkcija prepuštena je u svojim beskonačnim varijantama funkciji i igri čovjeka.

Lebdeća kuća je pobjeda arhitekture nad gravitacijom. Njen performativni karakter istaknut u radu grupe Hauz–Ruker–Ko (*Haus–Rucker–Co*)²¹⁶ odgovara javnoj izloženosti Jovanke i Josipa Broza. U jugoslovenskoj praksi nepozorišnog scensko–gledališnog prostora pneumatska arhitektura²¹⁷ bila je opcija pozorišne grupe Ljubiše Ristića²¹⁸ za predstavu „Oslobođenje Skoplja“.

²¹⁶ Bečku grupu 1967. godine osnovali su arhitekte *Laurids Ortner* (Linc, Austrija, 1941 –) i *Günter Zamp Kelp* (Bistritz, Austrija, 1941 –) i umjetnik *Klaus Pinter* (Schärding, Austrija, 1940 –).

²¹⁷ Odlukom Samoupravne interesne zajednice kulture grada Zagreba zabranjeno je postavljanje privremene konstrukcije. „Komentarisali su kako ne treba dopustiti kojekakvim čudacima da dični i beli Zagreb sagone pod cirkusku šatru.“ M. Radošević, „Od decembra u Novom Zagrebu prvo „zračno“ pozorište“. *Politika*, (Beograd) 27.10.1977.

²¹⁸ Ljubiša Ristić (Priština, SFRJ, 1947 –), pozorišni reditelj.

Mutnjaković u ranim pedesetim „podučava“ radničko samoupravno društvo kako stanovati u gradu, tokom šezdesetih eksperimentiše sa promjenom paradigme odnosa i uloge kolektivnog bića i zajednice stanovanja, dok krajem sedamdesetih predlaže: „alternativu prognoziranoj urbanoj kataklizmi“²¹⁹.

Metodologija rada „netašnog duha arhitektonske scene“²²⁰ podrazumijevala je teoretski i praktični dio. Teorija i praksa se nisu djelile već međusobno inspirisale i preispitivale. Praksa istraživanja uključivala je diskutovanje o pristupu, postavkama i programu zadatka, razumijevanje istorije i savremenih tendencija u teoriji i praksi, a u odnosu na zadani program i sumiranje rezultata, izvođenje zaključka i teoretisanje. Profesionalna urbanističko-arhitektonska praksa podrazumijevala je primjenu predloženih konvencija i protivkonceptija, nešto drugačije definisanje projektne pretpostavke i usvajanje strategije za realizacije predloženih rješenja.

Interesantno je pomenuti jedan od načina prezentacije Mutnjakovićeve ideje:

„Na natječaj za spomenik Leninu u Beogradu 1972. godine poslali smo filmsku vrpцу. Željeli smo naime prikazati kinetičku komponentu spomenika, oblikovanog u stilu Srnećove luminoplastike uz prikaz mojih ruku kako crtaju arhitektonske elemente projekta. Dubravko Detoni²²¹ nam je skladao glazbu.“²²²

²¹⁹ Mutnjaković, *Tercijarni grad*, 58.

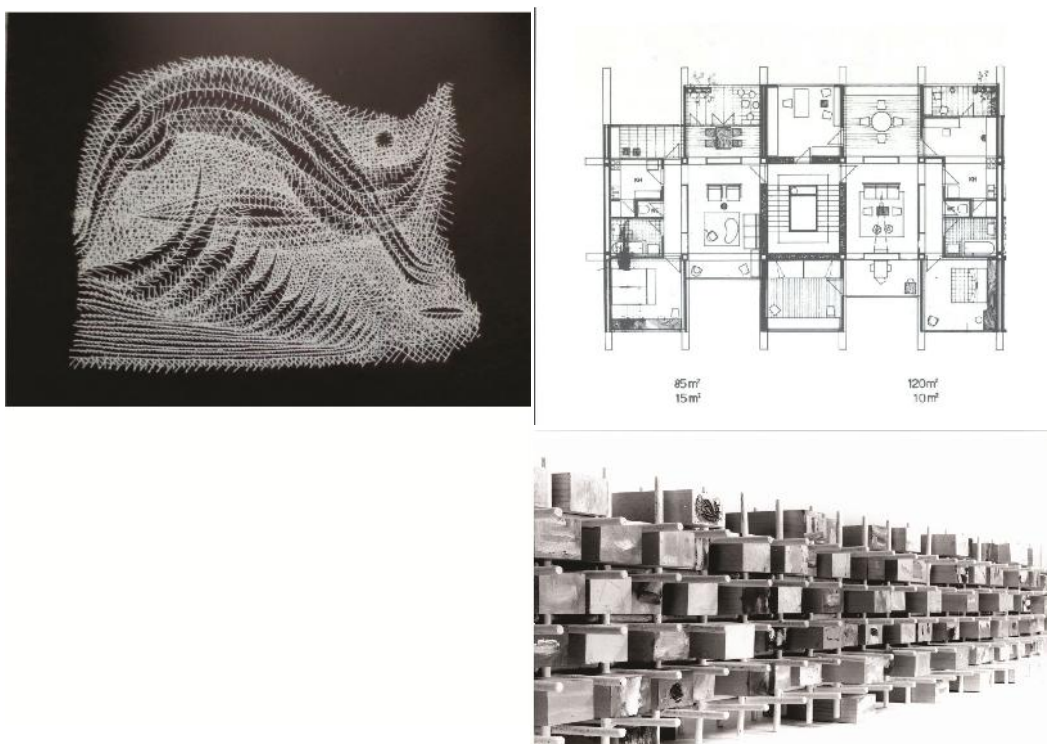
²²⁰ Renata Margaretić Urlić. „Arhitektonski netašluci u enformelističkom društvu. Razgovor sa Andrijom Mutnjakovićem“. *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 82, (Zagreb) 2008: 52.

²²¹ Dubravko Detoni (Križevci, Kraljevina Jugoslavija, 1937 –), kompozitor i pijanist.

²²² Renata Margaretić Urlić. „Arhitektonski netašluci u enformelističkom društvu. Razgovor sa Andrijom Mutnjakovićem“. *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 82, (Zagreb) 2008: 58.

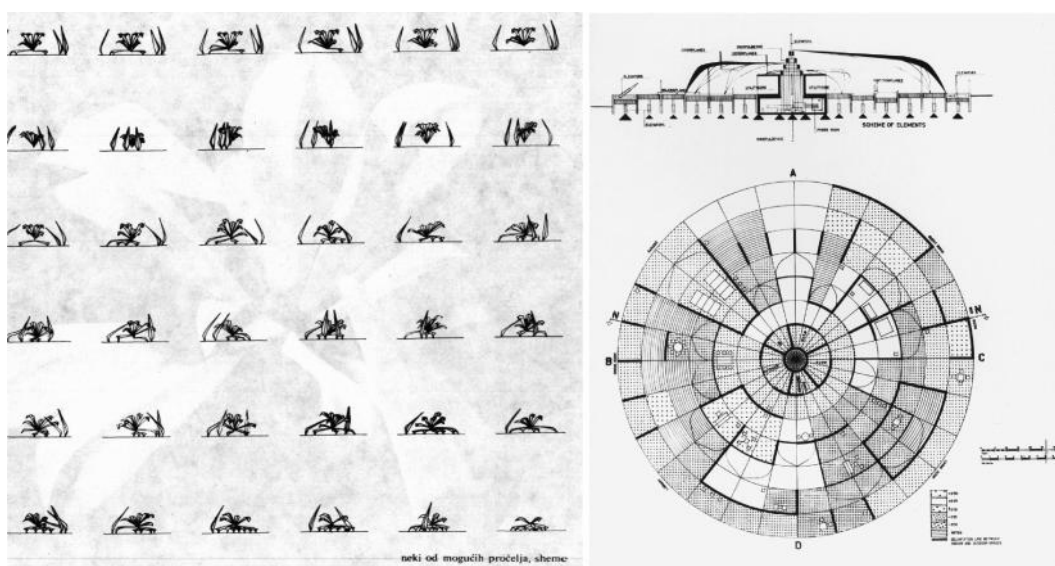
Slika 22. „Znate li stanovati“, Andrija Mutnjaković (1966)

Slika 23. Pravo na samostvaralaštvo

Tipski stambeni objekat naselja Senjak u Osijeku, Andrija Mutnjaković, Stanka Polić i Ivan Tomičić (1968)

Vinjeta; Osnova tipske etaže sa mogućim varijantama organizacije i strukture stanova i susjedstva; Fotografija makete

Slika 24. Mobilna arhitektura

Domobil, Projekat porodične kuće u Holivudu, Andrija Mutnjaković (1964)
Mnogostruka kombinatorika prostora i volumena prepuštena na igru čovjeku

< Zlatko Ugljen

< Univerzalni prostor

Politikom odvajanja duhovnog od svijeta razuma – sakralnog života od svjetovnog – u Jugoslaviji, 1945. godine, religija²²³ kao svakodnevna praksa u javnom prostoru i sakralna arhitektura kao profesionalna arhitektonska praksa mogu se smatrati ne-mejnstrimom, kontrapunktom jugoslovenske kulture i arhitekture. Uprkos tome, život prema načelima vjere u privatnom prostoru i krugu porodice bio je dio jugoslovenske svakodnevice, kao i projektovanje i građenje prostora različitih svjetonazora. Sa praksom pisanja o sakralnoj arhitekturi sasvim je drugačija situacija:

„Novih sakralnih objekata kod nas danas ima već mnogo. Rijetko naiđemo na objavljenu po koju građevinu, a praviji uvid u stvaralaštvo nemamo. Mnogo je toga izostalo iz razumljivih razloga...”²²⁴

Predmet studije je sakralna arhitektura²²⁵ Zlatka Ugljena²²⁶. Ideju zajedništva, sakralnost i kontemplativnost prostora Ugljen promišlja i ostvaruje punih

²²³ „Religija (lat.), vera (v.), veroispovest; društvena forma svesti u kojoj dolazi do izražaja čovekova zavisnost od njemu tuđih i nepoznatih prirodnih i društvenih sila i fantastična forma preodolevanja tih sila putem obreda, molitava i slično. Skup fantastičnih predstava o svetu i životu u formi kojih se čovek miri sa svojim robovanjem prirodi i s ropstvom u društvu, dakle ropska forma moralne svesti, „uzdah zgažene tvari, opijum naroda“ (Marks)...“ *Mala enciklopedija Prosveta*, 432.

²²⁴ Tomislav Premerl. „Sakralni prostori danas u nas“, *Čovjek i prostor* 415, (Zagreb) 1987: 3.

²²⁵ Šerefudin Bijela džamija u Visokom (1969), projekat rimokatoličke katedrale u Mostaru (1972), katolička crkva Sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli (1977), crkva prečistog srca Marijina u Foči kod Dervente (1986), biskupski duhovno–kulturni centar u Mostaru (1990), kapela u sklopu mostarske biskupije (1990), vjersko i kulturno središte Plehan na Plehanu (koautor sa Ninom Ugljen Ademović, 1993), projekat džamije Hadži Alije Hadžisailovića u Stocu (1993), katolička crkva u Korači kod Dervente (koautor sa Ninom Ugljen Ademović, 1995), katolička crkva Sv. Franje u Žeravcu kod Dervente (1996), džamija Behrambegove medrese u Tuzli (1996), župna crkva u Dubici kod Odžaka (1998), kapela u Žeravcu kod Dervente (1999), Sultan Selimova – careva džamija u Stocu (2001) i katolička crkva Gospe od Anđela u Zabilju (koautor sa Ninom Ugljen Ademović, 2009).

40 godina (1969–2009). U divergentnim egzistencijalnim okolnostima, seriju religijskih prostora objedinjuje kontinuitet ideja i vrednosti. Ugljen stvara podstaknut vernakularnim ili univerzalnim vrijednostima.

„Tamo gdje zatečenosti tradicijom nema, manje je rizika da uplovite u folklorne vode. Osjećate se slobodnijim baviti se univerzalnim pristupom, imperativima vremena, više ste pod utjecajem asonanci svjetskih zbivanja u likovnim umjetnostima i, osobito, onih tehnoloških.“²²⁷

Zavod za urbanizam i mostarska Biskupija raspisali su konkurs za katedralu 1972. godine. Na konkurs su pozvani Juraj Najdhart, Zlatko Ugljen, Radovan Nikšić, Ivan Franić²²⁸, Anton Bitenc²²⁹ i Gemo Hamzić²³⁰. Prvonagrađen i izveden je rad zagrebačke grupe autora: Hildegard Auf–Franić²³¹, Ivan Franić i Teodor Kupčevski²³².

²²⁶ Zlatko Ugljen je rođen u Mostaru (Kraljevina Jugoslavija) 1929. godine kao jedno od troje djece. Školovao se u malim sredinama, Brezi i Visokom. Tokom Drugog svjetskog rata, s majkom, sestrom i bratom, preselio se u grad. Živjeli su Sarajevu u kući porodice očevog poznanika, arhitekta Juraja Najdharta (1901–1979). Rani susret sa arhitekturom odredio je Zlatka kao čovjeka i arhitektu. Tokom akademskog obrazovanja (1950–1958) imao je priliku sresti se sa Jahielom Fincijem (1911–1977), Jovanom Korkom (?), Muhamedom Kadićem (1906–1983) i drugim sarajevskim profesorima. Nakon diplome, radio je u Projektantskom birou Sarajevske vojne oblasti (1959–1962). Najprije asistent profesora Fincija, a potom docent, vanredni i redovni profesor, a od 2001. profesor emeritus na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Ugljen je profesor i na sarajevskoj Akademiji likovnih umjetnosti na Odsjeku za industrijsko oblikovanje (1972–). Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja: 6. aprilske nagrade grada Sarajeva (1962), Nagrade Udruženja likovnih i primjenjenih umjetnika Bosne i Hercegovine (1962), Borbine savezne nagrade za arhitekturu (1978), Nagrade 12. april grada Zenica (1978), Nagrade Društva arhitekata Sarajevo (1980), 27. julske nagrade Bosne i Hercegovine (1983), Aga Kanove nagrade za arhitekturu (1983) i Diplome Saveza društava konzervatora Jugoslavije (1983). Redovni je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Slovenske akademije znanosti i umjetnosti. Porodica arhitekata, Zlatko, supruga Zlata i kćerka Nina, danas žive u Sarajevu. Bernik, *Arhitekt Zlatko Ugljen*, 235–246.

²²⁷ Alen Žunić. „Arhitekt Zlatko Ugljen – U traganju za transcendentnim.“

²²⁸ Ivan Franić (Zagreb, 1939 –), arhitekta.

²²⁹ Anton Bitenc (Ljubljana, Kraljevina Jugoslavija, 1920 – Ljubljana, SFRJ, 1977), arhitekta.

²³⁰ Gemo Hamzić (?), arhitekta.

²³¹ Hildegard Auf–Franić (Zagreb, Nezavisna Država Hrvatska, 1941–) arhitektkinja.

²³² Teodor Kupčevski (?), arhitekta.

Projekat sarajevskog arhitekta za mostarsku katedralu od žirija²³³ dobio je sljedeću ocjenu:

„Projekt je ponudio nekonvencionalno i originalno rješenje u pogledu prostora kao i konstrukcije s izraženom integracijom vanjskog i unutarnjeg prostora, što je u svakom slučaju pokušaj novog pristupa rješavanju ovakvih zadataka. Osim toga u rješenju se provlači izrazita stilaska dosljednost od osnovne koncepcije do detalja. [...] Objekt je predimenzioniran i kao takav u varijanti lokacije između ulica JNA i rječice Radobolje s urbanističkog stanovišta neprihvatljiv, pa je stoga autor predložio drugo rješenje na području preko Radobolje, što se smatra uspjelim. Objekt imade niz funkcionalnih nedostataka, a sama izvedba izazvala bi niz teško rješivih tehničkih problema i bila bi skopčana s vrlo velikim troškovima. Etapna izgradnja moguća je samo u 2 etape. [...] Za projekt se može reći, da je mnogo uspjelija poetska nego tehnička interpretacija, da je vrlo interesantan, i da je u studij i u reprezentaciju uloženo izuzetno mnogo truda.“²³⁴

Idejni arhitektonski projekat rimokatoličke katedrale u Mostaru, Zlatka Ugljena, koncipiran je kao prostor univerzalnih vrijednosti. To je prostor visokog stepena slobode, programa (sadržaja) i praksi ponašanja, unutar kojeg je mogućnost održavanja liturgije sekundarnog značaja. Razlog tome može biti u liberalnijem shvatanju molitvenog čina²³⁵ usvojenom na Drugom vatikanskom koncilu 1962. godine.

Univerzalni arhitektonski prostor teži ka obuhvatanju niza varijabli korisnika i programa, a određen je samo „dvjema horizontalnim pločama“²³⁶. Univerzalan arhitektonski prostor nije funkcionalan u modernističkom smislu, a nije ni multifunkcionalan; on je praznina koju život puni. Centar Žorž Pompidu (*Le Centre Pompidou*) u Parizu, Ričarda

²³³ Biskup Petar Čule (1898–1985) i arhitekta Zvonimir Vrkljan (1902–1999), Drago Galić (1907–1992), Vlado Smoljan (1926–2008) i Pio Nuić (1910–1988).

²³⁴ Anđelka Babić, „Nova katedrala u Mostaru“, izvor: <http://katedrala-mostar.info/nova-katedrala-u-mostaru/>, 25. jun 2014.

²³⁵ Pogledati *Sacrosanctum Concilium*.

²³⁶ Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, 127.

Rodžersa²³⁷ (*Richard Rogers*) i Renca Pjana²³⁸ (*Renzo Piano*) radikalna je praznina mišljena i građena tokom sedamdesetih. Ispražnjen prostor u svrhu podrške kulturi ili servis za proizvodnju umjetnosti. Britansko–italijanski dvojac projektovao je prostor i program beskonačnih mogućnosti i kombinacija. Kulturni centar, a zapravo kulturna i arhitektonska periferija, margina. Institucija u kojoj se misli i djeluje neinstitutcionalno. Oksimoron. Hibrid.

Ideja univerzalnog prostora bliska je i drugim autorima: Mis van de Rou²³⁹ (*Mies van der Rohe*), Bakminster Fuleru²⁴⁰ (*Buckminster Fuller*), Luisu Kanu²⁴¹ (*Louis Kahn*)...

Nažalost, „rekonstrukcijom“ kuće Pompidu (1999) nestale su slobode kreiranja i korištenja prostora i arhitektura događaja postala je predvidljiva. Univerzalnost prostora kulturnog centra time je „ubijena“ i Bobur (*Beaubourg*) više nije „prostor subverzije“²⁴². Energija sedamdesetih je prošla a univerzalni prostori nisu pokazali dovoljan kapacitet za sve što se sa njima željelo činiti. Danas su univerzalni i subverzivni prostori samo u virtuelnoj realnosti, prostoru nematerijalnog.

²³⁷ Richard Rogers (Firenca, Italija, 1933 –), arhitekta.

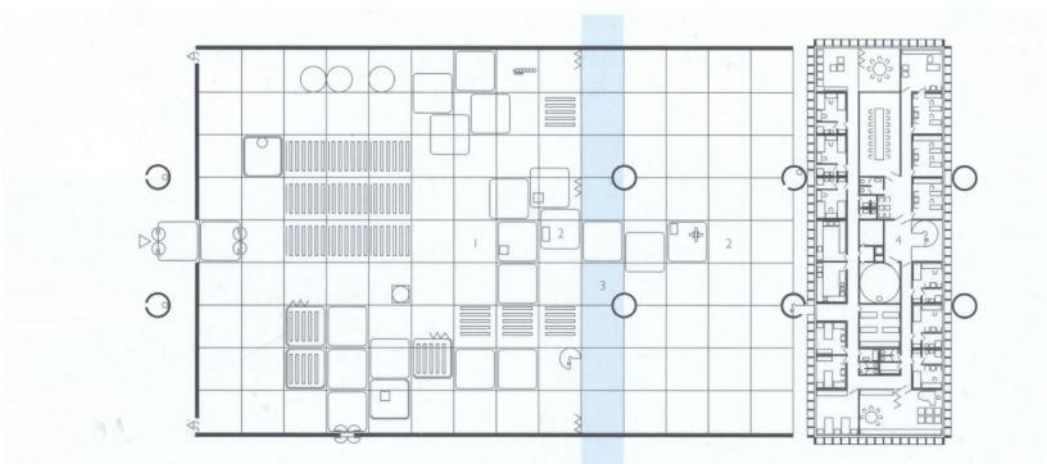
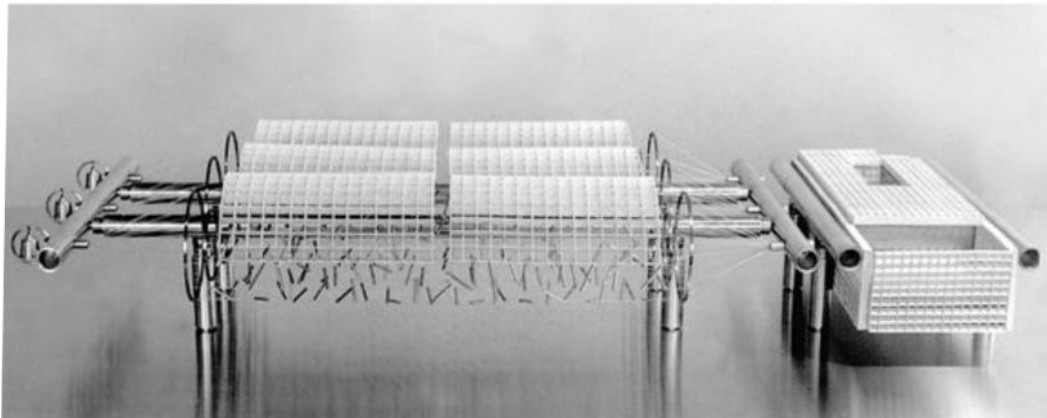
²³⁸ Renzo Piano (Đenova, Italija, 1937 –), arhitekta.

²³⁹ Ludwig Mies van der Rohe (Ahen, Njemačka, 1886 – Čikago, Sjedinjene Američke Države, 1969), arhitekta.

²⁴⁰ Richard Buckminster Fuller (Milton, Sjedinjene Američke Države, 1895 – Los Anđeles, Sjedinjene Američke Države, 1983), arhitekta.

²⁴¹ Louis Kahn (*Kuressaare*, Rusko Carstvo, 1901 – Njujork, Sjedinjene Američke Države, 1974), arhitekta.

²⁴² Baudrillard, *Singularni objekti – arhitektura i filozofija*, 51.

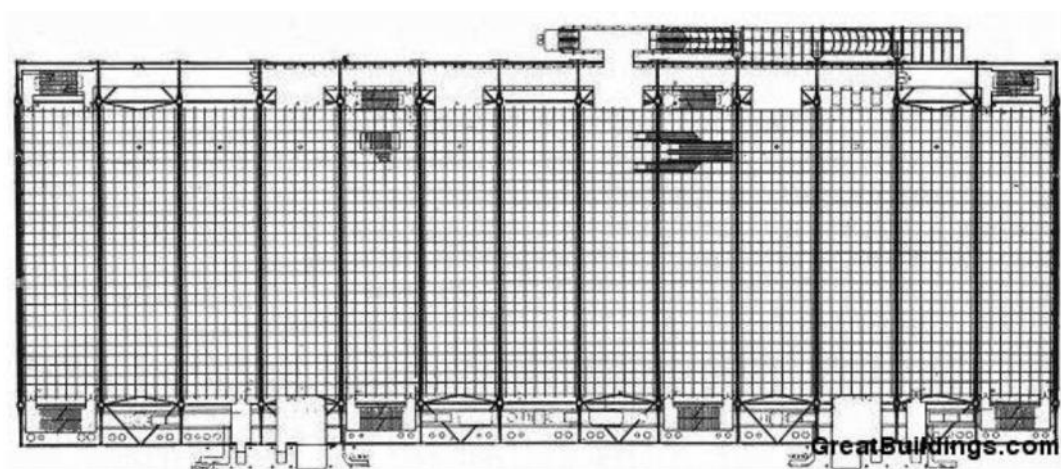

Slika 25. Univerzalni prostor

Rimokatolička katedrala, Mostar, Zlatko Ugljen i saradnici Ismet Rudić, Zoran Božo i Branko Tadić (1972);

Fotografija makete

Osnova prizemlja: 1. crkva; 2. i 3. vrt sa potokom i 4. administracija.

Slika 26. Univerzalni prostor

Centar Žorž Pompidu, Pariz, Ričard Rodžers i Renco Pjano (1971-1977)

Osnova

< Vojin Bakić

< Utilitarna zapremina skulpture

Institucionalno istraživanje prostora Petrove gore i događaja između 1941. i 1945. započelo je 16 godina nakon završetka Drugog svjetskog rata.

„Više od trideset objekata u funkciji partizanske bolnice, četiri doktora²⁴³, 43 mladića i djevojke u sanitetskoj službi, preko 10.000 ranjenika i 1.060 sahranjenih tijela. Oko devedeset partizanskih radionica²⁴⁴ sa 250 radnika, tri partizanske štamparije i 16 listova.“²⁴⁵

Nakon identifikacije i dokumentovanja prostora i događaja počeo je proces konceptualizacije i realizacije prostora sjećanja. Generalni prostorni plan za uređenje Petrove gore donesen je 1969. godine. Plan je predviđao:

„[...] primarno razvoj specifičnog vida kulturno–odgojnog turizma u obliku ekskurzija kratkog boravka i ferijalnih kolonija za djecu i omladinu, sekundarno lova i rekreacije, a u budućnosti, s razvojem stambene kulture, i razvoj ruralnog turizma.“²⁴⁶

Autor plana Ante Marinović Uzelac²⁴⁷, u saradnji sa Dragutinom Alfierom²⁴⁸ i Brunom Milićem²⁴⁹, smatrao je masovni turizam:

²⁴³ Savo Zlatić (Lanišće, Austrougarska, 1912 – ?, 2007), *Maria Schlesinger* (?, Poljska, 1895 – Petrova Gora, 1943), Franc Klajnhapel (?) i Alfred Štajner (?).

²⁴⁴ Pilane, mlinovi, krečane, ciglane, lončarske, kovačke, bačvarske, šusterske i krojačke radionice, pekare i mesnice, domovi za djecu....

²⁴⁵ Podaci su preuzeti iz knjige *Petrova gora, uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941.-1945.*, autora Đure Zatezalo.

²⁴⁶ Boro Pavlović, „Memorijalni park narodnooslobodilačke borbe Petrova gora“, *Arhitektura*, 155 (Zagreb) 1975: 24.

²⁴⁷ Ante Marinović Uzelac (Zagreb, Kraljevina Jugoslavija, 1930 –), arhitekta.

²⁴⁸ Dragutin Alfier (otok Zlarin, Austrougarska, 1916 – Dubrovnik, SFRJ, 1988), ekonomista.

²⁴⁹ Bruno Milić (Rijeka, Austrougarska, 1917 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2009), arhitekta.

„[...] najpovoljnijim sredstvom kojim se, uz korištenje postojećih ograničenih prirodnih izvora, područje [Banije i Korduna] može privredno aktivirati i privredno–društveno regenerirati“²⁵⁰.

Jugoslovenski konkurs za Idejno rješenje spomenika ustanku naroda Banije i Korduna raspisan je 1970. godine. Prvu nagradu je dobio Igor Toš²⁵¹, drugu nagradu Vojin²⁵² i Zoran²⁵³ Bakić (otac i sin) i treću nagradu Stevan Luketić²⁵⁴ i Ivan Vitić²⁵⁵. Iz Izvještaja ocjenjivačkog suda, za prvonagrađeni projekat jasno se vidi da je raspisom konkursa spomenik morao imati utilitarni karakter:

„[...] bogato raščlanjena plastično–prostorna struktura, kojom je postignuto jedinstvo i cjelovitost sadržaja spomenika i njegovih utilitarnih funkcija, između konstrukcije i estetskog izraza.“²⁵⁶.

Jugoslovenska socijalistička svakodnevnica bila je nezamisliva bez memorijalizacije.

„Sjećanja se oprostorišu širom FNRJ / SFRJ kroz različite forme i spomeničke predstave. Tokom Drugog svjetskog rata to su trijumfalne predstave vojnika

²⁵⁰ Ibid. 25.

²⁵¹ Igor Toš (194? –), arhitekta.

²⁵² Vojin Bakić je rođen u Bjelovaru 1915. godine. Njegov otac Konstantin, arhitekta (1882–1925) i majka Josipa *Fulvia Katarina Schnautz* (1889–1971) imali su pet sinova (Aleksandar, Milan, Vojin, Nikola i Slobodan) i jednu kćerku (Dušanka). Vojin je završio osnovnu školu i gimnaziju u Bjelovaru, a potom upisao Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, u klasama Ivana Meštrovića (1938–1940) i Frane Kršinića (1940–1945). Izlagao je na Bijenalu u Veneciji (1950, 1956, 1964), 13. trienalu u Milanu (1957), Svjetskoj izložbi u Briselu (1958), *Documenti* u Kazelu (1959), EXPO u Montrealu (1967), Bijenalu u Sao Paulu (1969). Izlagao je na izložbama *Nove Tendencije* u Zagrebu (1963, 1969, 1973). Bakićeve skulpture nalaze se u gradovima širom svijeta: Antwerpen (Belgija), Marl, Mainc i Glon (Njemačka), Zagreb, Lukovdol, Bjelovar, Petrova gora, Beograd, Kragujevac, Valjevo i Kolašin (SFR Jugoslavija). Dobitnik je Nagrade *Vladimir Nazor* za životno djelo (1979). Bio je član Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti (1988). Sa suprugom Ljubicom Schneider (1924–1951) ima sina Zorana. Unuke su mu Vjera (1977–) i Ana Martina (1974–). Vojin Bakić je umro u Zagrebu 1992. godine.

²⁵³ Zoran Bakić (1942, ? – Zagreb, Republika Hrvatska, 1992), arhitekta.

²⁵⁴ Stevan Luketić (Budva, Kraljevina Jugoslavija 1925 – Zagreb, Republika Hrvatska, 2002), vajar.

²⁵⁵ Ivan Vitić (Šibenik, Kraljevina Jugoslavija, 1917 – Zagreb, SFRJ, 1986), arhitekta.

²⁵⁶ Izvještaj ocjenjivačkog suda „Natječaj za izradu idejnog rješenja spomenika na Petrovcu u Petrovoj gori“, *Čovjek i prostor* 222 (Zagreb)1972: 16–19.

Crvene armije, nakon 1948. godine predstave izmučenih partizana i 60ih i 70ih godina XX vijeka parkovi sjećanja kao predstave stradanja civilnih žrtava u Drugom svjetskom ratu“.²⁵⁷

Naime, kolektivno sjećanje i učenje o prošlosti su „ključni mehanizmi u procesu stvaranja i slavljenja struktura moći“²⁵⁸. Država Jugoslavija, početkom šezdesetih, kao mehanizam proizvodnje znanja koristila je turizam. Projektom spomenika na Petrovoj gori data je projekcija turističkih posjeta planiran je parking prostor za 10 autobusa i 20 automobila. Dimenzionisan je pristupni trg i multimedijalna dvorana sa pratećim prostorima za 200 posjetilaca (30–40 po grupi koji dolaze autobusom i 20–30 koji dolaze automobilima). Predviđeno vrijeme obilaska memorijalnog kompleksa je oko 90 minuta. U jednom radnom danu to je 1.600 posjetilaca, u jednom mjesecu 48.000 turista, a godišnje 576.000 ljudi. Može se pretpostaviti da je za deset godina rada memorijalnog parka (1981–1991) Petrovu goru posjetilo oko 5.760.000 turista²⁵⁹.

U drugom konkursu za spomenik (1974) raspisanom s ciljem „poboljšanja funkcionalnosti spomenika“²⁶⁰ prvu nagradu dobilo je rješenje Vojina Bakića. Izgradnja spomenika prema Bakićevoj ideji²⁶¹ i projektu

²⁵⁷ Dilas, *Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1941. i 1980. godine*, 45.

²⁵⁸ Ibid, 45.

²⁵⁹ Prema podacima Turističke organizacije Srbije za period januar – jun 2014. ukupan broj turista u Srbiji iznosi 997 032. Izvor: <http://www.srbija.travel/turisticki-promet-urepublici-srbiji-26/>, 22. jul 2014. Prema podacima državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske za period januar – decembar 2013. ukupan broj turista u Hrvatskoj iznosi 12 441 475. Izvor: http://www.mint.hr/UserDocsImages/DZS_kum-2013.pdf, 22. jul 2014.

²⁶⁰ Boro Pavlović, „Memorijalni park narodnooslobodilačke borbe Petrova gora“, *Arhitektura*, 155 (Zagreb) 1975: 24.

²⁶¹ Spomenik streljanjima ili Poziv na ustanak u Bjelovaru, 1947 (miniran 1991); Idejno rješenje spomenika Marksu i Engelsu u Beogradu, 1953; Spomenik Stevanu Filipoviću kod Valjeva, 1960 (spomenik je očuvan); Spomenik u Dotrščini, Zagreb, 1968 (spomenik je devastiran tokom 1990ih); Spomenik pobjedi naroda Slavonije u selu Kamenska kod Požege u saradnji sa arhitektima Sajsom Ivanom (?) i Josipom (1904–1987), 1968 (spomenik je miniran 1992); Spomenik na Petrovoj gori u saradnji sa arhitektima Zoranom Bakićem i Berislavom Šerbićem, 1972–1981 (spomenik je devastiran); Spomen–obilježje naroda Hrvatske u Kragujevcu, 1981 (spomenik je očuvan); Idejno rješenje za Spomenik drugu Titu i vjekovnoj borbi Zadra za slobodu

odgovornih projekatata Berislava Šerbetića²⁶² i Tomislava Odaka iz Zavoda za urbanizam Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu počela je 1980. godine.

Singularnost postupka prelaženja granica disciplina, arhitekture i vajarstva čini Bakićev spomenik alternativnom arhitektonskom praksom mišljenja, projektovanja i građenja u socijalističkoj Jugoslaviji.

Turisti posjećuju Muzej revolucije²⁶³ na Petrovoj gori od 4. oktobra 1981. godine, a Gugenhajm muzej (*Museo Guggenheim*) u Bilbao, Frenka Gerija²⁶⁴ (*Frank Gerry*), od 19. oktobra 1997. godine. Postupak mišljenja i građenja prostora arhitekture isti je kod oba autora. U Bakićevom slučaju skulptura ima utilitarni karakter, a u postjugoslovenskoj praksi već pominjani, Most na Rječini grupe 3LHD, ima memorativni karakter.

Danas spomenik stradalom narodu Korduna i Banije u Drugom svjetskom ratu pohode rijetki planinarska i sportska društva, istraživači i izviđači... Zvanične statistike o broju posjeta nema. Turistička organizacija Karlovačke županije promovirše Petrovu goru kao „rekreativno–edukacijsku i kulturno–povijesnu znamenitost“²⁶⁵. Jedan od posjetitelja je i David Maljković²⁶⁶. Maljković preispituje mogućnosti redefinicije odnosa prema kulturnom nasljeđu. Video instalacijama „Scene za novo nasljeđe“ (2004–2006) autor prikazuje odsustvo komunikacije između posjetioca budućnosti i spomenika prošlosti.

(1982) i Idejno rješenje za Spomenik Josipu Brozu Titu u Zagrebu, saradnja sa Zoranom Bakićem (1987).

²⁶² Berislav Šerbetić (Busovača, Kraljevina Jugoslavija, 1935 –), arhitekta.

²⁶³ Autori postavke Muzeja revolucije su Mile Dakić (1931–), Đuro Zatezalo (1931–) i Gojko Vezmar (1927–2007) iz Istorijskog arhiva u Karlovcu.

²⁶⁴ Frank Gerry (Toronto, Kanada, 1929 –), arhitekta.

²⁶⁵ Izvor: <http://www.tzkz.hr/hr/kamo-na-izlet/petrova-gora/>, 21.jun 2014.

²⁶⁶ David Maljković (Rijeka, SFRJ, 1973 –), vizuelni umjetnik.

Slika 27. Utilitarna zapremina skulpture

Spomenik na Petrovoj Gori, Vojin Bakić i Berislav Šerbetić (1972–1981)

Nivoi: -7.80 i -4.30 multimedijalna dvorana i muzejske zbirke: arheološka i etnološka; +/-0.00 uprava Memorijalnog kompleksa i prostor povremenih izložbi; +3.40 biblioteka, medijateka i prostor povremenih izložbi; +8.90, +12.00, +13.85, +20.80 i +26.35 Muzej revolucije i +31.00 restoran i vidikovac.

Gugenhajm muzej, Bilbao, Frank O'Geri (1991–1997)

Slika 28. Turizam

David Maljković, „Scena za novo nasljeđe 1“, 25. maj 2045., video instalacija (2004)
Spomenik Petrova gora (2009)

IV

NAPOMENE I PREGLED REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Arhitektura je istina o životu i ljudima, njihovim praksama i prostorima. Skromna, optimalna ili raskošna arhitektura u sadržaju i formi istina je o nečijem okviru egzistencije i načinu života. Samo se u dijalektičkom odnosu prostora i korisnika može razumjeti, misliti i graditi arhitektura.

Specifičnost ove studije je njena usmjerenost na personalizovane mikronarative, najčešće nevidljive službenoj istoriografiji. Prikazani životi, prostori i prakse, Smilje Glavaš, Maje Đilas i Josipa Broza Tita, slika su kulture jugoslovenskog mejnstrima. Populistička ili elitna, narodna ili birokratska kultura; uvijek je ista. Jedna. Jedan je, glavni, prvi i konvencionalni tok života jugoslovenskog socijalističkog društva. Monistička kultura.

Kulturne prakse neraskidivo su vezane za kontekst, prostor i vrijeme, u kojem i nastaju. Prostor Jugoslavije u vremenu socijalizma i ideologije

modernizma određuju brojne protivriječnosti. Protivriječna struktura društva vidljiva je u nizu paralelnih postojanja: pojedinac i kolektivno biće, nepismeno i obrazovano stanovništvo, selo i grad, individualno i kolektivno stanovanje, centar i periferija, modernost i tradicija, serija i unikat, legalna i divlja gradnja, anonimna i arhitektura sa potpisom, standardizacija i proizvodljivost i industrijska i zanatska proizvodnja.

U pozadini ovih manifestacija primjetne su i druge kontradiktornosti: društvena i privatna svojina, proizvodno i potrošačko društvo, centralna distributivna i slobodna tržišna ekonomija, radničko samoupravljanje i Komunistička partija, centralizacija i federacija, Istok i Zapad i mejnstrim i alternativa.

Jugoslovenska poslijeratna moderna uspostavlja se pod uticajem kontradiktornih vrijednosti i ideja. Konstantna proizvodnja niza protivriječnosti čini sistem nestabilnim. Nestabilnost sistema je idealna za pojavu ambivalentnih vrijednosti, ideja i praksi, ponekad i egzistencijalno suprotstavljenih i isključivih. Jugoslovenski kulturni prostor je ambivalentan i za potrebe ovog istraživanja izdvojena su dva moguća ishoda nestabilnosti sistema: mejnstrim prostori i prakse – socijalistička svakodnevnica – i prostori i prakse alternativnih vrijednosti i ideja.

Analizirano je trinaest arhitektonskih i urbanističkih praksi od pet jugoslovenskih autora:

- ◀ spomenička arhitektura, Mali urbanizam, Zelena kutija, Nova škola arhitekture i Seoska škola za filosofiju arhitekture Bogdana Bogdanovića;
- ◀ Sinturbanistička teorija, Gravitacijski crtež i arhitektura paviljona Vjenceslava Rihtera;
- ◀ Znate li stanovati, Pravo na samostvaralaštvo i lebdeća arhitektura Andrije Mutnjakovića;
- ◀ Univerzalni prostor Rimokatoličke katedrale u Mostaru Zlatka Ugljena i
- ◀ Utilitarna zapremina spomenika na Petrovoj gori Vojina Bakića.

Urbanističke i arhitektonske prakse su razmatrane u relacijama alternativa – mejnstrim, Jugoslavija – svijet i jugoslovenski socijalizam i modernizam – postjugoslavija i postdisciplinarnost. Istraživanje je potvrdilo postojanje:

◀ **uobičajnih praksi arhitekata**

kod kojih je uočena: upotreba alternativnih sredstava, primjena drugih principa i drugačiji način mišljenja; i

◀ **novih arhitektonskih i urbanističkih praksi**

koje su identifikovane u postjugoslovenskom i postdisciplinarnom kontekstu.

Uobičajene prakse su crtanje, pisanje, građenje i obrazovanje, a nove arhitektonske prakse su, recimo, Branko Pavić, Radionica 301, Škart, pjesničarenje i razni oblici pojavnosti teorijskog, edukativnog, kustoskog i umjetničkog rada.

	Autor	AKP	JKM	SA	PPP
Spomenička arhitektura	BB	G/DM	socrealizam	prošireno polje	Nikola Bašić
Mali urbanizam		P/DM	„veliki urbanizam“	Žak Tati	<i>Jutarnji ogledi o arhitekturi</i>
Zelena kutija		P/AS	-	-	Škart
Nova škola		O/AS	enciklopedista	'68	Radionica 301
Seoska škola za filos. arh.		O/DM	Univerzitet	-	Igriva arhitektura
Sinturbanistička teorija	VR	P/AP	C.I.A.M.	megastruktura	Grad nakon oblika
Gravitacijski crtež		C/AS	-	-	4d
Arhitektura paviljona		C/DM	neeksperiment	eksperiment	Koncept
Znate li stanovati?	AM	P/AS			
Pravo na samostvaralaštvo		P,C/AP	pravo na stan	<i>Amos Rapaport</i>	-
Lebdeća arhitektura		P,C/AP	statična kuća	mobilna arhitektura	-
Univerzalni prostor	ZU	C/DM	tipologija	Centar Pompidu	virtuelni prostor
Utilitarna zapremina skulpture	VB	G/DM	turizam	Gugenhajm muzej	David Maljković

Tabela 1. Pregled rezultata istraživanja prostora reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji: 1945-1980

AKP – alternativna kulturna praksa; JKM – jugoslovenski kulturni mejnstrim; SA – svjetska alternativna praksa; PPP – postjugoslovenska i postdisciplinarna praksa

BB – Bogdan Bogdanović; VR – Vjenceslav Rihter; AM – Andrija Mutnjaković; ZU – Zlatko Ugljen; VB – Vojin Bakić

C – crtanje; G – građenje; O – obrazovanje; P – pisanje

AS – alternativna sredstva; AP – alternativan princip; DM – alternativno mišljenje

Istraživanje prostora reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji između 1945. i 1980, je potvrdilo:

- « Ambivalentnost socijalističkog života i jugoslovenske kulture. Moć države je u zbiru različitosti. Moć Jugoslavije indikativna je u određenim svakodnevicama, kulturnim praksama i prostorima kulture, ali se suštinski ostvaruje tek u pojedinim.
- « Ulogu i značaj pojedinca, radnika, djeteta ili intelektualca, u stvaranju i slavljenju struktura moći. Tako, na primjer, pojedini jugoslovenski arhitekti i njihove prakse, anticipacije, projekti i izbori u saznanju i djelovanju, otvaraju vizije napretka društva uopšte, a na taj način i jugoslovenske zajednice. Njihove spoznaje, ideje i domašaji modifikuju ustaljene egzistencijalne vrijednosti i razotkrivaju neslućene perspektive i mogućnosti pojedinca i zajednice. Moć je u znanju.
- « Vitalnost ideja bez obzira što ideja Jugoslavije nije preživjela. Neke vrijednosti i ideje, uz sve političke i ideološke pritiske postjugoslovenske sadašnjosti, imaju produženo dejstvo, a one druge su se transformisale shodno izmijenjenim okolnostima. Moć je u trajanju – neprekidnom mijenjanju.
- « Neophodnost valorizacije kulturnog nasljeđa najizdašnjeg perioda prošlosti države, a jedan dio te ostavštine, arhitektura i gradovi, realnost su u kojoj danas reagujemo, živimo i stvaramo. Konstatacija s početka istraživanja da je za nekog kultura neprihvatljiva, stoji, ali ona je i dalje dio kulture.

V

BIBLIOGRAFIJA

◀ **Primarni izvori (originalni izvori, planovi, projekti i fotografije)**

Živanović, Katarina. Ivan Manojlović. (organizatori i koordinatori projekta) „Digitalizovana fototeka Muzeja istorije Jugoslavije“. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2012, izvor: <http://foto.mij.rs/>, 1. oktobar 2013.

◀ **Projektna dokumentacija**

Anon. „Narodna osnovna škola u Ulici Đure Jakšića Banjoj Luci, Vrbaska banovina“. Banja Luka: Republički arhiv, jul 1931.

Nosso, Jasna. Velimir Neidhardt i Ljerka Lulić (autori) „Urbanističko rješenje centralnog područja grada Banja Luka Centar 1“. 1973. izvor: Arhiva Velimira Neidhardta.

Paštar, Pavle. (autor) „Urbanistički plan grada Banja Luke, sinteza“. Banja Luka: Urbanistički zavod Banja Luka, 22. april 1975.

Ranković, Jovan. Anđelija Pavlović, Jovanka Katerinčić–Bočić i Dragomir Simić (autori). „Palata Banskih dvora u Banja Luci“. Banja Luka: Republički arhiv, 1930.

Ugrenović, Vladimir. (autor) „Stambena zgrada U–3 na 12 katova sa 88 stanova, a na kompleksu zvanom "Maglajlića kućari" u Banjoj Luci“. Banja Luka: Republički arhiv, 1960.

Vidaković, Josip. (autor) „Dogradnja osmogodišnje škole Filip Macura“. Banja Luka: Republički arhiv, 1961.

◀ **Dokumentarni i igrani filmovi, serijali i predavanja**

„Architecture, Utopia, Realism“, serija predavanja, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2013, izvor: <http://media.amres.ac.rs/multimedia/viewvideo/504/international-scientific-conferenceqarchitecture-utopia-realismq/ljiljanablagojevic-architecture-utopia-realism.html>, 18. april 2014.

„Branko Kockica“, serijal dječijih emisija, autori: Branko Milićević, Momčilo Kovačević, Biserka Pejović, 1974–1993, izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=mb3JnLSdLxE>, 31. januar 2014.

„Dijalozi o scenskom dizajnu“, ciklus razgovora, Novi Sad: Kulturni centar Novi Sad, 2014, izvor: http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=3635, 26. april 2014.

„Dvoje“, igrani film Aleksandra Petrovića, 1961, izvor: <http://www.dailymotion.com/video/xu25sjdvoje-1966-domaci-film-i-od-ii-deoshortfilms>, <http://www.dailymotion.com/video/xu25vgdvoje-196-domaci-film-ii-od-ii-deoshortfilms>, 25. oktobar 2012.

„Ideologija dizajna“, dokumentarni video zapisi, Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2009.

„Moj stan“, kratki dokumentarni film Zvonimira Berkovića, 1963, izvor: <http://www.youtube.com/watch?v=pL59XADEwWc>, 22. oktobar 2012.

„Mon Oncle“, Jacques Tati, 1958.

„Nove tendencije“, dokumentarni film Vladislava Kneževića, 2010.

„Od 3 do 22“, kratki dokumentarni film Krešimira Golika, 1966, izvor: <http://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>, 11. decembar 2011.

„Play Time“, Jacques Tati, 1967.

„Prezrena rijeka“, kratki dokumentarni film Radovana Ivančevića i Bogdana Žižića, 2003.

„Robna kuća – Za nekoga sve, za svakog ponešto“, serijal Igora Stoimenova, 2010.

„Šta je scenski dizajn?“, ciklus predavanja, Novi Sad: Kulturni centar Novi Sad, 2013, izvor: <http://www.scen.uns.ac.rs/?pageid=3635>, 10. septembar 2013.

„Unfinished Modernisations: between Utopia and Pragmatism“, serija predavanja, Ljubljana: Muzej za arhitekturu in oblikovanje, 2012, izvor: <http://videlectures.net/unfinishedmodernisations2012>, 29. septembar 2012.

◀ Sekudarni izvori (knjige, katalozi i časopisi)

◀ Knjige

Banham, Reyner. „Megastructure: Urban Futures of the Recent Past“, New York: Harper & Row, 1976.

Baudrillard, Jean. Jean Nouvel. „Singularni objekti – arhitektura i filozofija“. Zagreb: AGM, 2008.

Bernik, Stane. „Arhitekt Zlatko Ugljen“. Tuzla: Međunarodna galerija portreta, 2002.

- Bezzola, Tobia, i Srdjan Jovanović Weiss. (edited by) „Socialist Architecture: The Vanishing Act, Armin Linke & Srdjan Jovanović Weiss“. Zurich: Codax Publishers, 2012.
- Blagojević, LJiljana. „Novi Beograd – osporeni modernizam“. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2007.
- Bogdanović, Bogdan. „Zelena kutija: knjiga snova“. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.
- Bogdan, Bogdanović. Latinka Perović (priredila). „Glib i krv“. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
- Bogdanović, Bogdan. „Ukleti neimar“. Split: Feral Tribune, 2001.
- Bogdanović, Bogdan. „Mrtvouzice: mentalne zamke staljinizma“. Zagreb: August Cesarec, 1988.
- Bogdanović, Bogdan. „Mali urbanizam“. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.
- Carl, Ann, Katherine. „Aoristic Avant-garde: Experimental Art in 1960s and 1970s Yugoslavia“. New York: Stony Brook Theses & Dissertations, 2009, izvor: <http://dspace.sunyconnect.suny.edu/bitstream/handle/1951/48160/000000554.sbu.pdf?sequence=3>, 14. decembar 2012.
- Certeau, Michel de. „The Practice of Everyday Life. Berkeley: University of California Press“, 1984, izvor: <http://danm.ucsc.edu/~dustin/library/de%20certeau%20the%20practice%20of%20everyday%20life.pdf>, 16. april 2014.
- Ćosić, Bora. „Mixed Media“. Beograd: VBZ, 2010.
- Dedić, Nikola. „Utopijski prostori umetnosti i teorije posle 1960“. Beograd: Atoča, 2009.
- Denegri, Ješa. „Prilozi za drugu liniju: kronika jednog kritičarsko zalaganja“. Zagreb: Horetzky, 2003.

- Dinulović, Radivoje. Dragana Konstantinović i Miljana Zeković. (urednici) „Arhitektura scenskih objekata u Republici Srbiji“. Novi Sad: Departman za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka Novi Sad, 2011, izvor: <http://www.scen.uns.ac.rs/wpcontent/uploads/2013/download/Arhitektura%20scenskih%20objekata%20u%20Republici%20Srbiji.pdf>, 12. jun 2012.
- Dinulović, Radivoje, Dragana Konstantinović i Miljana Zeković. (urednici) „Arhitektura objekata domova kulture u Republici Srbiji“. Novi Sad: Departman za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka Novi Sad, 2012, izvor: <http://www.scen.uns.ac.rs/?attachmentid=4493>, 12. jun 2013.
- Dinulović, Radivoje, i Aleksandar Brkić. (urednici) „TEATAR – POLITIKA – GRAD: Studija slučaja: Beograd“. Beograd: Jugoslovenski centar za scensku umetnost i tehnologiju YUSTAT, 2007.
- Dženks, Čarls. „Moderni pokreti u arhitekturi“. Beograd: Građevinska knjiga, 2000.
- Djurić, Dubravka, and Miško Šuvaković. (edited by) „Impossible Histories: Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991“. London: MIT Press, Cambridge, 2003.
- Dženks, Čarls. „Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma“. Beograd: Orion Art, 2007.
- Dženks, Čarls. „Moderni pokreti u arhitekturi“. Beograd: Građevinska knjiga, 1993.
- Đilas, Maja. „Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1941. i 1980. godine: magistarska teza“. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 2009.
- Đorđević, Jelena. (urednica) „Studije kulture: zbornik“. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Elin, Nan. „Postmoderni urbanizam“ (dopunjeno izdanje). Beograd: Orion art, 2002.

- Eliot, S.Tomas. „Književni pogledi“. Beograd: Prosveta, 1963.
- Eterović, Ivo. „Tito's Private Life“. Belgrade: Jugoslovenska revija, 1977.
- Filipović, Zoran. i Dragan Jovanović. (urednici) „Tito, pozorište i film“. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije, 1980.
- Frempton, Kenet. „Moderna arhitektura, kritička istorija“. Beograd: Orion Art, 2004.
- Fuko, Mišel. „Istorija seksualnosti – Volja za znanjem“. Zagreb: Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta, 1994.
- Galjer, Jasna. „Expo 58 i jugoslovenski paviljon Vjenceslava Richtera“. Zagreb: Horetzky, 2009.
- Galjer, Jasna. „Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: Od utopije do stvarnosti“. Zagreb: Horetzky, 2004.
- Grabrijan, Dušan. Neidhardt, Juraj. „Arhitektura Bosne i put u suvremeno“. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- Gidion, Sigfrid. „Prostor, vreme i arhitektura“. Beograd: Građevinska knjiga, 2002.
- Hays, K. Michael. (edited by) „Architecture Theory since 1968 1, 2“. London: MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2000.
- Heynen, Hilde. „Architecture and Modernity: a critique“. London: MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.
- Karabegović, Besim. (urednik) „Banja Luka – Pet godina poslije zemljotresa“. Banja Luka: NIP Glas, 1974.
- Knežević, Snješka. „Projekat spomenika na Petrovoj gori“. Zagreb: Acta architectonica Zavoda za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, 1981.
- Kolarić, Aleksandra. (urednik) „Alternativno pozorište u Jugoslaviji: iskustva samostalnih pozorišnih grupa: dokumentacioni dosije“. Novi Sad: Sterijino pozorje, 1982.

- Kolešnik, Ljiljana. (urednica) „Socijalizam i modernost; umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti, 2012.
- Konstantinović, Dragana. „Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945–1980, doktorska disertacija“. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 2013, izvor: <http://www.uns.ac.rs/sr/doktorske/draganaKonstantinovic/disertacija.pdf>, 15. novembar 2013.
- Kulić, Vladimir. „Land of the In-between: Modern Architecture and State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“, doktorska disertacija, Austin: The University of Texas, 2009, izvor: <http://www.lib.utexas.edu/etd/d/2009/kulicv81311/kulicv81311.pdf>, 10. oktobar 2013.
- Le Corbusier. „Atinska povelja“. (1942), preveo Danilo Udovički. Beograd: Organ kluba mladih arhitekata Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1965.
- Leon, Ana Maria. and Alla Vronskya. „In the Distance“. Cambridge: MIT, 2010, izvor: <http://www.scribd.com/doc/51153440/rip-2010>, 29. decembar 2013.
- Leposavić, Radonja. (urednik) „VlasTITO iskustvo, past, present“. Beograd: Samizdat, 2005.
- Luthar, Breda. and Maruša Pušnik. (edited by) „Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia“. Washington: New Academia Publishing, 2010.
- Mrduljaš, Maroje. (edited by) „Unfinished Modernizations – Between Utopia and Pragmatism: Architecture and Urban Planning in the Former Yugoslavia and the Successor States“. Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 2012.
- Mrduljaš, Maroje. (urednik) „Suvremena hrvatska arhitektura: testiranje stvarnosti“. Zagreb: Arhitektst, 2007.
- Mumford, Eric. „The CIAM Discourse on Urbanism, 1928–1960“, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000.

- Mutnjaković, Andrija. „Kinetička arhitektura“. Zagreb: Architectonica Croatica, 1995.
- Mutnjaković, Andrija. „Tercijarni grad“. Osijek: Revija, 1988.
- Mutnjaković, Andrija. „Biourbanizam“. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1982.
- Mutnjaković, Andrija. „Znate li stanovati“. Zagreb: Radničko sveučilište Moša Pijade, 1966.
- Nerdinger, Winfried. „Walter Gropius“. Berlin: Gebrüder Mann Verlag, 1985.
- Nikolić, Miloš. (urednik) „Josip Broz Tito o umetnosti, kulturi i nauci“. izbor tekstova. Subotica, Beograd: Minerva, 1978.
- Norberg Šulc, Kristijan. „Egzistencija, prostor i arhitektura“. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.
- Orvel, Džordž. „1984“. Sarajevo: Svejtlost, 1980.
- Pavić, Branko. Dragan Jelenković i Milorad Mladenović. „Audio–vizuelna istraživanja 1994–2004“. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2004.
- Radović, Ranko. „Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika“. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 1998.
- Radović, Ranko. „Vrt ili kavez, studije i eseji o gradu i arhitekturi“. Novi Sad: Prometej, 1995.
- Radović, Ranko. „Živi prostor“. Beograd: Nezavisna izdanja 24, 1979.
- Ravlić, Aleksandar. „Jelšingrad 50“. Banja Luka: SOUR Jelšingrad udružene tvornice i livnice Banja Luka, 1987.
- Richter, Vjenceslav. „Sinturbanizam“. Zagreb: Mladost, 1964.
- Rogina, Krešimir. „Jutarnji ogleđi o arhitekturi“. Zagreb: Meandar, 2006.
- Popov, Nebojša. „Društveni sukobi – izazov sociologiji: “Beogradski jun“ 1968“. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Pintarić, Horvat, Vera. „Vjenceslav Richter“. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.

- Šentevska, Irena. (urednik) „Spektakl – Identitet – Grad“. Beograd: YUSTAT, Jugoslovensko društvo za umetnost i tehnologiju spektakla, 1997.
- Štraus, Ivan. „Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995“. Sarajevo: Grafičko izdavačka kuća dd, 1998.
- Štraus, Ivan. „Arhitektura Jugoslavije 1945–1990“. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Tanasijević Popović, Nataša. „Arhitektura XX vijeka“. Beograd, Zagreb, Mostar: Prosveta, Spektar, Prva književna komuna, 1986.
- Todić, Milanka. „Fotografija i propaganda 1945–1958“. Banja Luka: JU književna zadruga, Pančevo: Helicon, 2005.
- Topalović, Milica. (edited by) „Belgrade. Formal / In-formal. A Research on Urban Transformation“. Basel: ETH Studio Basel, Contemporary City Institute, 2012.
- Tschumi, Bernard. „Arhitektura i disjunkcija“. Zagreb: AGM, 2004.
- Venturi, Robert. „Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi“. Beograd: Građevinska knjiga, 1997.
- Vukić, Feđa. (edited by) „Zagreb – Modernity and The City“. Zagreb: AGM, 2003.
- Zatezalo, Đuro. „Petrova gora, uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941.- 1945“. Zagreb: SNV, 2010.
- Zevi, Bruno. „Povijest moderne arhitekture 1 i 2“. Zagreb: Tehnička knjiga, 2006.
- Wolfgang, Thaler. Maroje Mrduljaš i Vladimir Kulić. „Modernism In-between, The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia“. Berlin: Jovis Verlag, 2012.

◀ **Katalozi**

- Galjer, Jasna. (autor) „Arhitektura za humaniji svijet, Jugoslovenski paviljon Vjenceslava Richtera za Expo 58“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, 2011.

- Denegri, Jerko. Ljiljana Kolečnik, Milan Prelog, Zvonko Maković i WHW. „Novine Galerija Nova br. 12 Vojin Bakić“. Zagreb: Galerija Nova, 2007, izvor: <http://www.whw.hr/download/newspaper/novine-12-vojin-bakic.pdf>, 22. jun 2014.
- Kolečnik, Ljiljana. „Socijalizam i modernost: Umjetnost, kultura, politika, 1950-1974“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, 2011.
- Ivančević, Nataša. (urednica) „Vojin Bakić, Svjetlonosne forme“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.
- Kuda. org (autori) „ID: Ideologija dizajna“. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2009.
- Mrduljaš, Maroje. Vladimir Kulić, Matevž Čelik i Simona Vidmar. (kustosi) „Nedovršene modernizacije: Između utopije i pragmatizma“. Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 2011.
- Porsch, Johannes. (edited by) „The Austrian Phenomenon: Architecture Avantgarde Austria 1956–1973“. Wien: Architekturzentrum Wien, 2009.
- Ristić, Ivan. (curator) „Bogdan Bogdanović. Memoria und Utopie in Tito-Jugoslawien“. Wien: Architekturzentrum Wien, 2009.
- Silađin, Branko. (urednik) „Out there Architecture Beyond Building in Zadar. In: Sea Organ and Greeting to the Sun – La Biennale di Venezia, 11th International Architecture Exhibition – Out there Architecture Beyond Building“. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 2008, izvor: <http://www.scribd.com/doc/61428947/Basic-Venezia>, 28. april 2010.
- Susovski, Marijan. (urednik) „Zbirka Richter: Donacija Vjenceslava Richtera i Nade Kareš Richter Gradu Zagrebu“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2003.
- Susovski, Marijan. „Gravitacijski crtež“. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2002.

- Anon. „Tko se boji vuka još u digitalnoj eri?“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 52, (Zagreb) 2008: 2–13.
- Anon. „Odjeci – studija Bogdana Bogdanovića o gradu kao simbolu“. *Politika* (Beograd) (25. decembar 1975.)
- Anon. „Industrijsko oblikovanje. Večnamensko pohištvo, oblikovalca Biba Bertok in Marjan Gašperšič“. *Sinteza: revija za likovno kulturo*, 28–29 (Ljubljana) 1983: VIII
- Anon. „Iz programa Slovenijales. Otroško-mladinsko pohištvo „Nana““. *Sinteza: revija za likovno kulturo*, 38,39,40 (Ljubljana) 1976: 94–95.
- Anon. „Uži natječaj za Jugoslovenski paviljon za Svjetsku izložbu u Bruxellesu 1958. godine“, *Arhitektura* (Zagreb) 11, br. 1–6 (1957): 65–68.
- Babić, Anđelka. „Nova katedrala u Mostaru“, izvor: <http://katedrala-mostar.info/nova-katedrala-u-mostaru/>, 25. jun 2014.
- Barberis, Maurizio. and Rita, Capezzuto. „Tito e le Superville = Tito and his mega villas“. *Domus* 886 (November, 2005): 52–59.
- Bauer, Veronika. „Kako osloboditi slike?“ *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 34.
- Berc, Dafne. „Korištenje kao zaštita“. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 30–31.
- Berglund, Erik. „Švedski pogled na jugoslovensko pohištvo“. *Arhitekt, revija za urbanizam, arhitekturo in oblikovanje* (Ljubljana), 3 (1960): 43–44.
- Bobić, Miloš. „Hipersenzualnost“. *Vreme*, (Beograd) (15. februar 2001).
- Bobić, Miloš. „Izgubljeni grad – Mikser ili urbanistički strip“. *Čovjek i prostor* 366 (Zagreb) 1983: 16–17.
- Bogdanov, Ana. „Arhitektura kao medijator kulture, demokratije i nade – XXIII Svetski kongres arhitekture u Torinu“. *Arhitektura i urbanizam*, 24-25 (Beograd) 2009: 34–45.

- Bogdanović, Bogdan. „Grad stvarnosti – grad metafora“. *Arhitektura* (Zagreb), 172+3 (1980): 66–68.
- Colomina, Beatriz. „Paviljoni budućnosti“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 48, (Zagreb) 2007: 4–17.
- Ćurlin, Ivet. „Mrtva točka dobar je početak“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 41, (Zagreb) 2006: 142–149.
- Damjanović, Milan. „Shizofreno biće grada“. *Čovjek i prostor* 11, 380 (Zagreb) 1984: 8–9.
- Denegri, Ješa. „Skulptorsko i arhitektonsko u organskom jedinstvu“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 77, (Zagreb) 2012: 124–137.
- Džaja, Srećko. „Arhitektonski izraz za svaku točku svijeta. Zlatko Ugljen: Projekat za katedralu u Mostaru“. *Jukić* 3, *Zbor franjevačkih bogoslova „Jukić“*, (Sarajevo) 1973: 108–113.
- Dilas, Maja. „Rethinking Present Unconventional as Future Conventional Theatre or to give a Full Spatial Freedom to the Student Theatre?“ *5th International Scientific Conference, Scene Design – between professional, art and ideology*, (Novi Sad) 2012: 37–47.
- Finci, Ognjenka. „Sistemi urbanog mobilijara i vizuelnih komunikacija“. *Čovjek i prostor*, 366 (Zagreb) 1983: 12–13.
- Folić, Branislav. „The contribution to the research into the role of Bogdan Bogdanović in the creation of the New School of architecture in Belgrade“. *SPATIUM International Review* 27, (Beograd) 2012: 19–25.
- Fürst, Danilo. „Povojna industrijska gradnja v Jugoslaviji“. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje* 21–22, (Ljubljana) 1957: 8–12.
- Galjer, Jasna. 2Urbanistički seminar „Mistrija pod orahom“. *Čovjek i prostor* 9, 366 (Zagreb) 1983: 4.
- Grimmer, Vera. „Gradovi su bića“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 41, (Zagreb) 2006: 150–161.

- Ivančević, Radovan. „Od geometrije kruga do meandra rijeke“. *Život umjetnost: časopis za pitanja likovne kulture* 67/68 (Zagreb), 2002: 113–115.
- Ivanšek, Krance. „Vrstne hiše v Sloveniji“. *Arhitekt, revija za urbanizam, arhitekturo in oblikovanje* (Ljubljana), 3 (1960): 36–41.
- Jurić, Zlatko. i Martina Strugar. „Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: Izgradnja tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1928.–1936.“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 19 (Zagreb) 1 (41) (2011): 200–213, izvor: <http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&idclanakjezik=104789>, 29. decembar 2013.
- K.M. „Jugoslavenski paviljon u Torinu: Arhitekt Vjenceslav Richter“. *Arhitektura* 5–6 (Zagreb) (1961): 28–30.
- Keller, Goroslav. „Na novoosnovanoj „Velikoj školi arhitektonskih nauka beogradskog Univerziteta“ završio je prvi trimestra – kakvi su rezultati postignuti? Bitka je dobijena, ali ne i rat“. *Čovjek i prostor*, 228 (Zagreb) 1972: 18–19.
- Keller, Goroslav. „Vruća dizajnerska jesen“. *Čovjek i prostor*, 225 (Zagreb) 1971: 24–25.
- Keller, Goroslav. 2Ka školi za „environment“. Intervju Goroslava Kellera s arhitektom Bogdanom Bogdanovićem, dekanom Arhitektonskog fakulteta u Beogradu“. *Čovjek i prostor*, 219 (Zagreb) 1971: 18–20.
- Knežević, Snješka. „Iritantni simboli srušenih vrijednosti“. *Novine* 12 (Zagreb) 2007: 12–15.
- Kolacio, Zdenko. „„Borbina“ nagrada za 1979. godinu“. *Arhitektura, časopis Saveza arhitekata Hrvatske* (Zagreb) 172+3, (1980): 71–78.
- Kovačević, S., Bojan. „Traganje za Beogradom. Razgovor s arhitektom Bogdanom Bogdanovićem“. *Čovjek i prostor* 6, 399 (Zagreb) 1986: 22–23.

- Kostanić, Marko. „Vojin Bakić, Paul Volcker i creative lumpen middle class“. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 28–29.
- Kostrenčić, Alan. „Hauntology“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 65, (Zagreb) 2010: 4–13.
- Kostrenčić, Alan. „Vremenska petlja“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 52, (Zagreb) 2008: 30–47.
- Krauss, Rosalind. „Sculpture in the Expanded Field“. *The Art of Art History: a critical anthology*. (New York) 1998: 281–298, izvor: <http://doubleoperative.files.wordpress.com/2009/12/krauss-rosalindsculpture-in-theexpandedfield.pdf>, 28. mart 2014.
- Krešić, Marin. „Izveštaj sa mistrije“. *Čovjek i prostor* 11, 380 (Zagreb) 1984: 10.
- Križnik, Blaž. Hugo Hordy i Petar Zaklanović. „Peter Cook, Dennis Crompton & Mike Webb – Archigram. Mi nismo bili hipijevci“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 16, (Zagreb) 2002: 132–151.
- Kulić, Vladimir. „Richterov paviljon u Bruxelles–u u pedesetoj“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 54, (Zagreb) 2008: 102–115.
- Kuralt–Vončina, Marija. „Šola in zdravje otrok“. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje* 12-13, (Ljubljana) 1956: 10–14.
- Lovrenović, Ivan. „Zlatko Ugljen, ili o porijeklu ljepote. Jedna intimistička varijacija“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 71, (Zagreb) 2011: 46–55.
- Mächtig, Saša Janez. „Dizajner kao strateški partner“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 39, (Zagreb) 2006: 128–139.
- Margaretić Urlić, Renata. „Arhitektonski nestašluci u enformelističkom društvu. Razgovor sa Andrijom Mutnjakovićem“. *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 82, (Zagreb) 2008: 52–65.
- Marčetić, Iva. „Ne trebamo obnavljati, nego (drugačije) proizvoditi“. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 32–33.

- Matković, Irena. i Mladen Obrad Šćitaroci. „Rijeka Sava s priobaljem u Zagrebu. Prijedlozi za uređivanje obala Save 1899.–2010.“. *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 71/72, 20 (Zagreb) 2012: 46–59, izvor: <http://hrcak.srce.hr/file/125227>, 30. decembar 2013.
- Meštović, Matko. „Jugoslavija na XIII trijenalu“. *Čovjek i prostor* 142, (Zagreb) siječanj 1965: 5.
- Minič, Oliver. „Položaj stanbenog naselja u odnosu na mesto rada“. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizam in oblikovanje* 17, (Ljubljana) 1955: 19–22.
- Minić, Oliver. „Društveni centri“. *Arhitektura urbanizam* 3 (Beograd), 13 (1962): 3.
- Mladenović, Milorad. „Komentari uz 'saopštenja' nove škole (arhitekture)“. *SAJ - Serbian Architectural Journal* 3 (Beograd) 1 (2011): 37–78.
- Mrduljaš, Maroje. „Jukstapozicije i oksimoroni“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 52, (Zagreb) 2008: 14–29.
- Mutnjaković, Andrija. „Kultura ambijenta kao stimulator razvoja kulture“. *Čovjek i prostor* 2, 323 (Zagreb) 1980: 5.
- Mušić, Braco. „Naši društveni centri“. *Arhitekt, revija za urbanizam, arhitekturo in oblikovanje* (Ljubljana), 6 (1960): 81–85.
- Novaković, Bosiljka. „Samoposluživanje u trgovini“. *Arhitekt, revija za urbanizam, arhitekturo in oblikovanje* (Ljubljana), 3 (1960): 45–47.
- Pavlović, Boro. „Memorijalni park narodnooslobodilačke borbe Petrova gora“, *Arhitektura*, 155 (Zagreb) 1975: 24–29.
- Pasinović, Antoaneta. „Urbani dizajner?“. *Čovjek i prostor* 9, 366 (Zagreb) 1983: 7–8.
- Pasinović, Antoaneta. „Na rubu jezika arhitekture ili o de-monologiji grada“. *Čovjek i prostor* 8, 365 (Zagreb) 1983: 33.

- Pivac, Anđelko. „O domovima kulture“. *Urbanizam i arhitektura* 5 (Zagreb), 5–8 (1951): 108–112.
- Premierl, Tomislav. „Sakralni prostori danas u nas“, *Čovjek i prostor* 415, (Zagreb) 1987: 3.
- Radović, Ranko. „Sinteza ili zbir“. *Arhitektura urbanizam* 30, (Beograd) 1964: 55.
- Radošević, M. „Od decembra u Novom Zagrebu prvo „zračno“ pozorište“. *Politika*, (Beograd) 27.10.1977, izvor: <http://www.kpgtyu.org/pressarhiva/index.php?cat=27&page=2&lang=welsh>, 14. decembar 2013.
- Relac, Mirko. Sabioncello, Nikola. Magdić, Miljenka. Kšinavek-Škrbalo, Lidija. i Svibem, Branko. „Aktivan odmor radnika u Željezari Sisak“. *Arhitektura i urbanizam* 5 (Zagreb), 5–8 (1973): 31–33.
- Richter, Vjenceslav. „Studija savskog prostora □ Savlje“. *Čovjek i prostor: arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost* (Zagreb), 576/577 (2002): 57.
- Richter, Vjenceslav. „Tko je pisac Manifesta grupe EXAT 51?“. *Život umjetnosti*, 67–68 (Zagreb) 2002: I–VI.
- Ristić, Ivan. „Zemlja i plamen“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 63, (Zagreb) 2010: 152–158.
- Vuković, Vesna. „Jučer, sutra“. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 25.
- Vuković, Vladimir. „Writing about Cities, Literary works of Bogdan Bogdanović about Cities and Urbanism“. *SAJ – Serbian Architectural Journal* 3 (Beograd) 1 (2011): 1–14, izvor: <http://saj.rs/uploads/2011/1SAJ2011Vukovic.pdf>, 29. novembar 2013.
- Sekulić, Dubravka. „Nepodnošljiva težina nevidljivog“. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 348, (Zagreb) 2012: 26–27.
- Selinkić, Slobodan. „Bogdan Bogdanović. Architetto agli antipodi / Bogdan Bogdanović. Architects at the antipodes“. *Pubblico paesaggio / Public*

- Landscape*, Documenti del Festival dell'Architettura 4, Parma, Reggio Emilia, Modena, 2007–2008: 478–488.
- Steiner, Dietmar. „Memorija Kornati“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 66, (Zagreb) 2010: 144–156.
- Tancing, Branka. „Domaći tehnički gospodinjski aparati“. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje* 18-19, (Ljubljana) 1956: 41–47.
- Vidler, Anthony. „Architecture's expanded Field“. (2005) A. Krista Sykes (edited by) *Constructing a New Agenda: Architectural Theory 1993–2009*, (New York: Princeton Architectural Press) 2009: 318–331.
- Z.Z. „Opet ista priča? Šta o ljetnim kulturnim priredbama u Splitu misle radnici Brodograđevne industrije „Split“?“. *Danas* 1319, (Zagreb) 20. avgust 1977, izvor: <http://kpgtyu.org/pressarhiva/displayimage.php?album=lastup&cat=9&pid=390#topdisplaymedia>, 9. novembar 2013.
- Žiga Kimovec, France. „Od stare k novi šoli“. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje* 12–13, (Ljubljana) 1954: 2–3.
- Žunić, Alen. „Arhitekt Zlatko Ugljen – U traganju za transcendentnim“. Izvor: <https://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0CCIQFjAB&url=https%3A%2F%2Fbib.irb.hr%2Fdatoteka%2F581538.intervjuzlatkouglijentisak.doc&ei=ByjEU5ajCKiygPVw4CIDg&usg=AFQjCNHpicV0O1G6lzkMLUfYkFuv72skFw>, 14. maj 2014.
- Žutelija, Željko. „Od tragedije do vječnosti“. *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu* 66, (Zagreb) 2010: 156–161.

◀ Tercijarni izvori (enciklopedije, pojmovnici i riječnici)

Bogdanović, Bogdan. „Gradoslovar“. Beograd: Vuk Karadžić, 1982.

Gausa, Manuel, Vincente Gualart, Willy Müller, Frederico Soriano, Fernando Porras, José Morales. „The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture: City, Technology and Society in the Information Age“. Barcelona: Actar, 2003.

„Leksikon YU mitologije“. Rende: Beograd, 2005.

„Mala enciklopedija Prosveta 1 i 2“. Beograd: Prosveta, 1969.

Šuvaković, Miško. „Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine“. Beograd, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Prometej, 1999.

VI

POPIS I IZVOR ILUSTRACIJA

Slika 1. Svakodnevnica Maje Đilas, prostori i prakse

Fotografija a, f, j, izvor: Verica Stošić i Zoran Mačkić, *Banja Luka koje ima i koje nema u 1000 slika*, 2005.

Fotografije: b, c, k, m, n, izvor: album porodice Đilas

Fotografije: d, h, lj, izvor: album porodice Lazarević

Fotografija e, izvor: album porodice Miladinović

Fotografije: g, i, l, o, izvor: inserti iz serijala dječije emisije *Branko Kockica*, <https://www.youtube.com/watch?v=mb3JnLSdLxE>, 31. januar 2014.

Fotografije: nj, p, izvor: <http://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37>, 11. april 2011.

Slika 2. Svakodnevnica Smilje Glavaš, prostori i prakse

Inserti iz filma *Od 3 do 22*, Krešimir Golik, 1966, izvor: <http://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>, 11. april 2011.

Slika 3. Svakodnevnica Josipa Broza, prostori i prakse

Fotografije (a–č) i (dž–iii), „Digitalizovana fototeka Muzeja istorije Jugoslavije“. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2012, izvor: <http://foto.mij.rs/>, 1. oktobar 2013.

Fotografija d, izvor: <http://www.jutarnji.hr/titova-ljetna-vila-na-vangi/1119229/>, 10. avgust 2013.

Slika 4. Tipski objekat "U2" od 12 spratova i 88 stanova, Banja Luka, SFR Jugoslavija (1958-1962), izvor: Republički arhiv RS, Banja Luka, Fond: Narodni odbor Opštine Banja Luka, Predmet: Građevinska dozvola – tipski neboder U–3 uz tok Crkvene, tzv. „Maglajlića kućari“, Signatura: VI – 2 (35).

Slika 5. Kuća obitelji Glavaš, Zagreb, SFRJ (1966)

Inserti iz filma „Od 3 do 22“, Krešimir Golik, 1966, izvor: <http://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>, 11. decembar 2011.

Slika 6. Rezidencija Josipa Broza Tita, brdo Gorica, Bugojno, SFRJ (1978-1979), izvor: Bernik, „Arhitekt Zlatko Ugljen“, 128.

Slika 7. Robna kuća Boska, Banja Luka, SFRJ, radno mjesto mame Maje Đilas, izvor: Arhiv Velimira Neidhardta.

Slika 8. Centar za vaspitno–obrazovni odgoj djece, baletska škola Maje Đilas u Domu kulture, Banja Luka, SFRJ, izvor: Republički arhiv RS, Banja Luka, Fond: Vrbaska banovina, Predmet: Palata Banskih dvora u Banja Luci, Signatura: II – 4 (34).

Slika 9. Osnovna škola Filip Macura, Banja Luka, SFRJ, škola Maje Đilas, izvor: Republički arhiv RS, Banja Luka, Fond: Narodni odbor Opštine Bajna Luka, Predmet: Građevinska dozvola – dogradnja postojeće zgrade osmogodišnje škole Filip Macura, Signatura: VII – 3 (31).

Slika 10. Prošireno polje arhitekture, Bogdan Bogdanović

Betonski zid, Partizansko spomen–groblje, Mostar (1960–1965), izvor: <http://betonbabe.tumblr.com/page/8>, 13. maj 2014.

Kenotafi žrtvama fašizma, Novi Travnik (1971–1975), izvor: <http://frieze-magazin.de/archiv/kolumnen/trouville2/?lang=en>, 13. maj 2014.

Kameni cvijet, Jasenovac (1959–1966), izvor: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/bogdan-bogdanovic--ukletineimar.1677.html>, 13. maj 2014.

Slika 11. Prošireno polje arhitekture, Polje križeva, Kornati, Nikola Bašića (2010) Kultura suhozida (60 m³ kamena), izvor: <http://www.dragodid.org/radna-akcija-na-grckoj-kuli-na-hvaru/>, 13. maj 2014.

Kolektivni čin gradnje (26. mart – 22. maj 2010) i 2.578 pari ruku, izvor: <http://www.zadarskilist.hr/clanci/30052010/na-kornatu-kriz-dokriza>, 13. maj 2014.

12 križeva i kapelica, izvor: <http://www.forum.hr/showthread.php?t=591854&page=256>, 2. maj 2014.

Slika 12. Mali urbanizam – Veliki urbanizam

Inserti iz filma „Mon Oncle“, Jacques Tati (1958), izvor: <http://viooz.co/movies/3343-play-time-1967.html>, 21. mart 2013.

Slika 13. Nova arhitektonska praksa

Sanjarenje, „Zelena kutija – knjiga snova“, Bogdan Bogdanović (1976–2001), izvor: <http://www.amazon.de/Die-gr%C3%BCne-Schachtel-Buch-Tr%C3%A4ume/dp/3552053948>, 2. jun 2014.

Horsko pjevanje, „Armatura“, Škart (1993), izvor: Šentevska, „Spektakl – Grad – Identitet“, 75.

Slika 14. „Mistrija pod orahom“, subota u Malom Popoviću (1976–1990), izvor: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/bogdan-bogdanovic-ukleti-neimar.1677.html>, 5. oktobar 2012.

Slika 15. Mala škola arhitekture, izvor: <http://www.igrivarhitektura.org/aktivnost05102009.html>, 2. jun 2014.

Slika 16. Grad budućnosti, London

Strip, stvarni grad stvarnih ljudi, grupa „Archigram“ (1960te), izvor: <http://waiarchitecture.blogspot.com/2010/06/what-about-last-urbanisms.html>, 1. februar 2013.

Književnost, opskurni grad Džordža Orvela, „1984“ (1949), izvor: <http://flavorwire.files.wordpress.com/2011/06/0-olle-eksellbook-cover-1959george-orwell-1984.jpeg>, 2. maj 2014.

Arhitektura, Egzodus ili dobrovoljni arhitektonski zatvor, *Rem Koolhaas, Elia Zenghelis, Madelon Vriesendorp i Zoe Zenghelis* (1973), izvor: <http://geofutures.arch.rpi.edu/2013/06/urban-futurism-precedent-research/>, 12. maj 2014.

Slika 17. Megastruktura

Cikurat, osnovna jedinica mega/superstrukture sinturbanističkog grada, Vjenceslav Rihter (1964), izvor: Horvat Pintarić, „Vjenceslav Richter“, 86.

„Next Vojak“, Rijeka, Idis Turato i Ida Križaj (2013), izvor: <http://www.idisturato.com/kategorije/planiranje/>, 5. januar 2014.

Slika 18. Crtež kao sredstvo istraživanja

Sila gravitacije kao sredstvo, proces nastanka „Gravitacijskog crteža“, Vjenceslav Rihter (1981–1999), izvor: <http://www.richter.com.hr/flash.html>, 21. mart 2013.

Gravitacija kao princip, „Relativitet“, Moris Ešer (1953); izvor: <http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2013&mm=10&dd=16&navid=765989>, 21. mart 2014.

Slika 19. Rijeka i grad

2d apstrakcije, Serija radova Gravitacijski crtež, Vjenceslav Rihter (1981–1999), izvor: <http://www.richter.com.hr/flash.html>, 21. mart 2013.

3d, „Studija savskog prostora“, Vjenceslav Rihter (1987), izvor: <http://www.richter.com.hr/flash.html>, 21. mart 2013.

Slika 20. Arhitektura paviljona

Jugoslovenski paviljon na Svjetskoj izložbi u Briselu, maketa, Vjenceslav Rihter i *Emil Weber* (1958), izvor: Horvat Pintarić, „Vjenceslav Richter“, 27.

Hrvatski ploveći paviljon na 12. bijenalu arhitekture u Veneciji, kustos Leo Modrčin, autori Saša Begović, Marko Dabrović, Igor Franić, Tanja Grozdanić, Petar Mišković, Silvije Novak, Veljko Olujić, Helena Paver Njirić, Lea Pelivan, Toma Plejić, Goran Rako, Saša Randić, Idis Turato, Pero Vuković, Tonči Žarnić (2010), izvor: [http://www.oris.hr/hr/casopis/clanak/\[11\]hauntology,180.html](http://www.oris.hr/hr/casopis/clanak/[11]hauntology,180.html), 4. maj 2014.

Slika 21. Trajnost Rihterove ideje

Jugoslovenski paviljon na 13. trienalu u Milanu, Vjenceslav Rihter (1964), insert iz emisije televizije „Rai Teche“, izvor: <http://www.triennale.it/it/archiviovideo/esposizione/2169013trn?filtercatphoto=+&filtertype=video>, 14. april 2014.

Hrvatski paviljon na 14. bijenalu arhitekture u Veneciji, autori izložbene postavke Simon Morasi Piperčić, Igor Ekštajn i Kristina Jeren (2014), izvor: <http://simonmp.com/CROATIAN-PAVILION-AT-THE-14th-VENICE-ARCHITECTURE-BIENNALE>, 25. jun 2014.

Slika 22. „Znate li stanovati“, Andrija Mutnjaković (1966), izvor: http://www.superknjizara.hr/?page=knjiga&id_knjiga=100010376, 10. maj 2014.

Slika 23. Pravo na samostvaralaštvo

Tipski stambeni objekat naselja Senjak u Osijeku, Andrija Mutnjaković, Stanka Polić i Ivan Tomić (1968), izvor: Mutnjaković, „Tercijarni grad“, 61–75.

Slika 24. Mobilna arhitektura

Domobil, Projekat porodične kuće u Holivudu, Andrija Mutnjaković (1964), izvor: Mutnjaković, „Biourbanizam“, 229–246.

Slika 25. Univerzalni prostor

Rimokatolička katedrala, Mostar, Zlatko Ugljen i saradnici Ismet Rudić, Zoran Božo i Branko Tadić (1972), izvor: Bernik, „Arhitekt Zlatko Ugljen“, 75.

Slika 26. Univerzalni prostor

Centar Žorž Pompidu, Pariz, Ričard Rodžers i Renco Pjano (1971-1977), izvor: <http://www.greatbuildings.com/cgi-bin/gbc-drawing.cgi/CentrePompidou.html/PompidouPlan.jpg>, 1. jun 2013.

150

Slika 27. Utilitarna zapremina skulpture

Spomenik na Petrovoj Gori, Vojin Bakić i Berislav Šerbetić (1972–1981), izvor: fotografija iz albuma porodice Lazarević.

Gugenhajm muzej, Bilbao, Frank O'Geri (1991–1997), izvor: <http://www.thecityreview.com/gehgug.html>, 6. jun 2014.

Slika 28. Turizam

David Maljković, „Scena za novo nasljeđe 1“, 25. maj 2045, video-instalacija (2004), izvor: <http://manfredunger-list.blogspot.com/2011/09/david-maljkovic.html>, 22. jun 2014.

Spomenik Petrova gora (2009), izvor: <http://martinalovrinovic.wordpress.com/2012/12/20/petrova-gora/>, 15. jun 2014.

VII

INDEKS IMENA I POJMOVA

A

Abramović Marina 64

alternativna kultura 2-7, 8, 13, 19, 49, 50, 59, 64, 66, 82, 122, 123

Arhitektonski fakultet 51, 60, 61, 65-67, 114

Atinska povelja 78

B

Bakić Vojin 13, 19, 111, 112, 114, 115, 120, 122

Balmazović Đorđe 60

Banja Luka 8, 18, 19, 33, 38, 39, 44-46, 98

Bašić Nikola 56, 70, 122

bašt(č)a 26, 43

Begović Saša 92
Bela Crkva 53
Beli dvor 37
Beograd 8, 11, 20, 23, 29, 33, 37, 50, 51, 53, 57, 59-62, 64-67, 81, 86, 101
Berković Zvonimir 10
Bernadi Bernardo 64, 77
Bihać 53, 59
bijenale 29, 85, 86, 92, 93
Bilbao 115
bioskop 28
biourbanizam 97, 99
biostan 98, 99, 103
Bjelikov Vladimir 61
Blagojević Ljiljana 11
Bobić Miloš 22, 59, 78
Bogdanović Bogdan 13, 19, 50, 51, 54, 56, 57, 62, 64, 65, 69, 72, 120, 122
Brioni 37
Broz Josip Tito 2, 6, 9, 17, 19, 20, 25, 28, 30, 33, 36, 37, 42, 43, 83, 95, 99, 100, 119
Bregovac Zdravko 64
Bugojno 37, 42

C

Centar za planiranje prostora (CEP) 66
Centar za vaspitno–obrazovni odgoj djece 18
ceremonija 9
cikurat 78, 79, 89

Č

Čačak 53
„čisti“ spektakl 9

D

Dabrović Marko 92

Dan mladosti 28

Dimitrijević Braco 64

Diner Rodžer (*Diener Roger*) 11

Dinulović Radivoje 11

divlje naselje 10, 21, 22, 120

Dječije pozorište 33

domestifikacija 81

Dom JNA 33

Dom kulture 11, 18, 23, 33, 45

Dom radničkog sveučilišta 95, 96

državni spektakl 1, 2, 9

Dubrovnik 29, 59

Dudić Nikola 61

DŽ

Dženks Čarls 107

Đ

Đilas Maja 2, 6, 13, 17-19, 21, 26, 32, 38, 40, 42, 44-46, 95, 98, 119, 165, 167

Đokić Milan 61

E

eksperiment 4, 65, 75, 76, 78, 84, 85, 87, 95, 100, 122

Eksperimentalni atelje (EXAT 51) 75, 76, 87

F

fabrika 19, 26, 33

festival 29, 37, 67

fizička kultura 2, 7, 13, 28, 33

Franić Igor 92

Franić Ivan 106

Fuko Mišel (*Michael Foucault*) 65

G

galerija 28, 64

gimnastička sala 18

Glavaš Smilja 2, 6, 13, 17, 19, 21, 22, 26, 34, 35, 40, 41, 95, 96, 119

156

Golik Krešimir 10, 19

Gorgona 64

Gotovac Tomislav 64

grad 11, 18, 20-22, 29, 30, 44, 50, 51, 57-59, 62, 66-68, 75, 77-79, 81, 88, 89, 91, 99, 100, 120, 122

Gravitacijski crtež 80, 91, 120, 122

Grgić Davor 8

Grozđanić Tanja 92

H

Hladni rat 61

Horvat Miljenko 64

Hočevar Meta 64

Hrabovski Oskar 62

I

instalacija 85, 114, 116

institucija 4, 8, 12, 28, 61, 64-67, 108, 111

Ivangrad 53

Iveković Sanja 64

J

Jasenovac 53, 69

Jugoslavija 1-3, 5, 8-13, 17-19, 21, 25, 26, 30, 37, 38, 40, 50-52, 56, 60, 67, 76, 81, 83, 86, 95, 96, 105, 113, 114, 119, 120, 122, 123

Jugoslovenska narodna armija (JNA) 19, 37, 39

K

kafana 37, 58

Kardelj Edvard 82, 83

Katolička katedrala u Mostaru 106, 107, 109, 120

kino 28

Knjaževac 53, 82

kolektivno biće 7, 18, 79, 120

Kolhas Rem (*Rem Koolhaas*) 86, 88

Konstantinović Dragana 12

Kopić Vladimir 64

Kornati 56, 70

Korčulanska ljetna škola 66

Kosovska Mitrovica 53

Kragujevac 33

Kraus Rozalind (*Rosalind Krauss*) 54

Kristl Vlado 64

Križaj Ida 79, 89

Kruševac 53

Kulić Vladimir 12

kultura

alternativna 2-7, 8, 10, 13, 19, 49, 50, 59, 64, 66, 82, 122, 123

mejnstrim (*mainstream*) 2-5, 7, 9, 10, 13, 17, 18, 49-51, 54, 55, 60, 64, 66, 105, 119, 120, 122

L

Labin 53

Leskovac 53, 59

3LHD 55, 114

Lovćen 37

lovište 25

Lulić Ljerka 44

LJ

Ljubljana 8, 20, 29, 33, 64, 74, 77, 81

M

Mali Popović 50, 51, 59, 60, 67, 73
Mali urbanizam 56-58, 71, 120, 122
Maljković David 114, 116, 122
Mediala 64
Milenković Branislav 61
Milošević Slobodan 59
Miljković Sima 61
Mistrija pod orahom 66, 67, 73
Mišković Petar 92
mjesna zajednica 19, 20, 22, 28
Mladenović Dimitrije 61
mobilna arhitektura 99, 104, 122
modernizam 2, 7, 9, 11, 13, 17, 21, 49, 75, 83, 119, 120
Modrič Leo 92
Mon Oncle (Moj stric) 58, 71
Mostar 53, 59, 69, 106, 107, 109, 120
Mutnjaković Andrija 13, 19, 77, 95-100, 102-104, 120, 122
Mušič Marko 77
Mušić Vladimir 61
Muzej istorije Jugoslavije 9

N

Najdhart Velimir (Neidhardt Velimir) 8, 44, 77
Nestorović Nikola 63, 66
Norberg Šulc Kristijan (*Christian Norberg Schulz*) 9
Nosso Jasna 44
Novak Silvije 92
Nova Gorica 64, 68
Nova škola 60, 63, 120, 122
Nove tendencije 77, 86, 87
Novi Beograd 11, 37
Novi Travnik 53, 69

Novi Sad 1, 29, 64

O

O'Geri Frank (*Frank Owen Gehry*) 114, 115

OHO 64

Olujić Veljko 92

Opatija 37

159

P

parada 28

Paripović Nenad 64

Partizan, društvo za tjelesno vaspitanje 18, 33

Pavić Branko 65

Paver Njirić Helena 92

paviljon 77, 81-86, 92, 93, 120, 122

park 28, 33, 39, 43, 51, 113

Pelivan Lea 92

Petrović Đorđe 61

Picelj Ivan 64, 77

Pijade Moša 82, 83, 95, 96

pionir 18, 28, 37

Plejić Toma 92

Plečnik Jože 81

Pogačnik Marko 64

pojedinač 2, 5, 6, 7, 9, 18, 22, 25, 26, 61, 64, 65, 79, 97-99, 120, 123

Polje križeva 70

Porodica iz Šempasa 64

postdisciplinarnost 5-7, 121, 122

postjugoslavija 5-7, 13, 50, 55, 59, 60, 81, 85, 114, 121-123

Poznanović Bogdanka 64

Poznanović Dejan 64

pozorišna grupa 100

pozorište 9, 11, 12, 26, 28, 33

Prilep 53, 59

Pravo na samostvaralaštvo 97, 103, 120, 122

Pravo na stan 97

predgrađe 22

prostor

ceremonijalni 9

društvenog standarda 2, 7, 10, 12, 13

fizički 2, 4, 13, 63, 67, 76, 99

kulture 1, 3-8, 10, 11, 13, 18, 19, 120, 123

mentalni 2, 4, 13, 57, 63, 67, 76, 99

privredni 2, 7, 13, 26

radni 10, 64

slobodnog vremena 10, 20, 27, 32, 34, 36, 43

univerzalni 105-110, 120, 122

prošireno polje arhitekture 54, 69, 70, 122

Protić Dragan 60

Pula 29, 37

R

Radić Zvonimir 64

radnik 10, 19, 26-28, 30, 61, 96, 111, 123

Radojević Aleksandar 61, 64

Radović Ranko 37, 58, 61, 78,

Rako Goran 92

Randić Saša 92

Rapaport Amos 97

rat 17, 20, 51, 55, 56, 58, 111, 113, 114, 120

Rašica Božidar 64

rezidencija 20, 21, 37, 42, 43, 95

Richter Vjenceslav (Vjenceslav Rihter) 12, 13, 19, 75-78, 80-93, 120, 122

robna kuća 19, 26, 33, 44

Rogina Krešimir 57

S

sajam 37

saobraćaj 20, 30, 32, 34, 36, 39, 79

Sarajevo 8, 33, 43, 58, 59, 77, 81, 107

Savezna skupština 37

Savjet narodne odbrane 19

Savez komunista Jugoslavije 19, 51, 120

Savez pionira Jugoslavije 18, 28, 37

sindikalna organizacija 19, 28, 30

sintak 79

sinteza 7, 75, 77, 78, 80, 89

sinturbanistička

teorija 76-78, 120

grad 79, 89

Skoplje 81, 100

slet 28, 37

socijalistička svakodnevica 2, 3, 5-7, 9, 10, 13, 17-19, 22, 24, 32, 34, 36, 58, 79, 81, 95, 96, 105, 112, 120, 123

Socijalistički savez radnog naroda 19, 21

socijalizam 12, 13, 49, 120

Split 29, 33

spomenik 37, 50, 51, 66, 97, 101, 112-116, 120

Sremska Mitrovica 53

Srnek Aleksandar 85, 101

stadion 28, 37

stambeni prostor 2, 13, 17, 21, 97, 103

stambena

blok 21

čtvrť 21

jedinica 21, 79, 89

ćelija 21, 39, 79, 96, 98

zadruga 22, 28

zgrada 38, 39

standardizacija 10, 21, 120

Stilinović Mladen 64

Š

Šejka Leonid 64

Šerbetić Berislav 114, 115

Škart 60, 72, 121, 122

Štip 53

T

tačka otpora 65

Tanazević Branko 63, 66

Tati Žak (*Jacques Tati*) 58, 59, 71, 122

tip 1-3, 13, 21, 23, 28, 38, 39, 63, 98, 103, 122

Titov Drvar 33

Todorović Jelena 1

Todosijević Raša 64

totalni dizajn 21

Trbuljak Goran 64

Tribina mladih 64

trijenale 29, 77

tržnica 26, 62

Turato Idis 79, 86, 89, 92, 99

U

Ugrenović Vladimir 39, 98

Ugljen Zlatko 8, 13, 19, 25, 43, 77, 105-107, 109, 120, 122

V

veliki urbanizam 57, 71, 122

Veličković Vladimir 61

Vlasotinac 53, 59

vrata 22, 23, 25

Vrnjačka Banja 53

Vukovar 51, 53

Vuković Pero 92

Vuković Siniša 64

W

Weber Emil (Veber Emil) 82, 92

163

Y

„Yugo-mainstream“ 7, 10, 13, 17, 18, 50

Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti 20

Z

Zagreb 8, 19, 29, 51, 55, 57, 61-66, 75-79, 81-85, 95, 96, 98, 100, 101, 105, 106, 111-114

Zarahović Vladimir 64

Zelena kutija 59, 72, 120, 122

Ž

Žarnić Tonči 92

Žilnik Želimir 64

Živković Miodrag 37

VIII

BIOGRAFIJA MAJE ĐILAS

Maja Đilas je rođena 12. juna 1979. godine u Banja Luci, drugom po veličini bosanskohercegovačkom gradu, i zemlji koja se zvala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Nakon završene Gimnazije, Maja se seli iz Banja Luke u Novi Sad i upisuje arhitekturu u Školi profesora dr Ranka Radovića. „Rekonstrukcija i dogradnja Narodnog pozorišta u Banjoj Luci“ je njen diplomski rad odbranjen 2003. godine na Fakultetu tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu. Tokom studiranja bila je stipendista Urbanističkog zavoda Republike Srpske. Školske 2003/2004 godine upisala je postdiplomske studije na Fakultetu tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, na smjeru Savremena arhitektura i urbanizam. Tokom postdiplomskih studija bila je stipendista Ministarstva nauke i tehnologije Vlade Republike Srpske. Magistrirala je 21. oktobra 2009. godine sa temom „Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1945. i 1980. godine“, sarađujući sa profesorom Radivojem

Dinulovićem, mentorom, i profesorom Jelenom Todorović, komentorom.

Djelovanje u struci započela je 2003. godine u Banjoj Luci, Republika Bosna i Hercegovina, radeći u arhitektonskom studiju „Projekt“. Rad na Arhitektonsko-građevinskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci otpočela je u oktobru 2005. godine kao stručni saradnik. Danas je viši asistent na Katedri za arhitektonsko projektovanje.

Član je Centra za scenski dizajn, arhitekturu i tehnologiju (OISTAT Centar Srbija).

Učestvovala je u izradi više arhitektonskih projekata, u sklopu autorskih i projektantskih timova. (na primjer „Projekat rekonstrukcije Banjalučkog studentskog pozorišta“, 2011.) Takođe, je učestvovala na međunarodnim urbanističkim i arhitektonskim konkursima i osvojila jednu drugu nagradu. Izlagala je u Austriji, Bosni i Hercegovini, Češkoj, Hrvatskoj i Srbiji. Autor je više istraživačkih studija i izložbenih postavki (<http://issuu.com/majadjilas/docs/portfolio>):

- ◁ Đilas, Maja. Izložba „Pisana arhitektura: eseji Ranka Radovića „Živi prostor“ i Bogdana Bogdanovića „Mali urbanizam““, (Arhitektonsko-građevinski fakultet, Banja Luka, oktobar 2013-januar 2014)
- ◁ Đilas, Maja i Una Umićević. Studija „Rekonstrukcija i dogradnja Banjalučkog studentskog pozorišta“, (2011-2012)
- ◁ Đilas, Maja. i Una Umićević. „Rekonstrukcija prostora i sjećanja“, (Banjalučko studentsko pozorište, Banja Luka, oktobar 2012)
- ◁ Đilas, Maja. Studija „Ceremonial Space and The State Spectacle in Tito's Yugoslavia“, („Retrospective Works of Professors and Associates Faculty of Architecture and Civil Engineering University of Banja Luka“, Prag, Češka, Špital, Austrija, septembar-oktobar 2012)
- ◁ Đilas, Maja i Una Umićević. Studija „Reconstruction of Banja Luka Student Theatre“, („Retrospective Works of Professors and Associates Faculty of Architecture and Civil Engineering University of Banja Luka“, Prag, Češka, Špital, Austrija, septembar-oktobar 2012)
- ◁ Đilas, Maja. i Srđan Šušnica. Studija „Breaking up – Formerly St. Anna's Church in Prague as the Performance Space“, („Retrospective“, Prag, Češka, Špital, Austrija, septembar-oktobar 2012)
- ◁ Đilas, Maja, Ivan Živanović, Jasmina Mitrović, Silvija Marmilić i Milena Kordić. „Inside Out⁺ – Crveni salon kao institucija kulture“, (Kulturni centar Banski dvor Banja Luka, decembar 2011)
- ◁ Kordić, Milena. Maja Đilas, Ivan Živanović, Jasmina Mitrović i Malina Čvoro... „Inside Out“, (Tereza, napušteno skladište i 13 lokacija u Univerzitetskom kampusu, Banja Luka, jun 2011).

Spisak naučnih i stručnih radova koji su objavljeni ili prihvaćeni za objavljivanje:

Rad u zborniku sa međunarodnog naučnog skupa (M30):

- ◀ Đilas, Maja. Rethinking Present Unconventional as Future Conventional Theatre or to give a Full Spatial Freedom to the Student Theatre?, *5th International Scientific Conference, Scene Design - between professional, art and ideology*, (Novi Sad) 2012, pp. 37–47, ISBN 978–86–7892–463–7

Rad u tematskim zbornicima (M40):

- ◀ Đilas, Maja. „Urbani spektakl Parka Petar Kočić u Banjaluci – razvoj diskursa“. *Banjaluka: Urbana i graditeljska obnova grada u duhu održivog razvoja – uvodna razmatranja*, (Banja Luka) 2008, str. 430–445, ISBN 978–99938–616–8–3

Rad u časopisu nacionalnog značaja (M50):

- ◀ Kordić, Milena, Maja Đilas i Ivan Živanović. „Izložba „InsideOut““, *Magazin za arhitekturu, gradnju i dizajn AGD*, (Sarajevo) 18, 1/2012, str. 22–29.

Radovi u zbornicima skupova nacionalnog značaja (M60):

- ◀ Simonović, Dijana, Nevena Čebić, i Maja Đilas. 2008, „Kristalizacija urbanog pejzaža kroz remodelovanje tvrđave Kastel u Banjaluci“. U *Znakovi pored puta: Zbornik radova naučnog skupa; Vizuelne komunikacije u urbanom prostoru*, str. 39–49. Budva: Mediteran reklame. (ISBN 978–9940–9117–0–6)
- ◀ Đilas, Maja, i Savić Jelena. 2006. „Urbanističko–arhitektonski projekat u kontekstu promjene urbane percepcije – teatralizacija grada“. U *1. zborniku radova Arhitektonsko–građevinskog fakulteta Univerziteta u Banjaluci: Retrospektiva naučne misli i vizije razvoja Arhitektonsko–građevinskog fakulteta u Banjaluci*, ur. Milenko Stanković i Mihajlo Đurđević, 262–276. Banjaluka: Arhitektonsko–građevinski fakultet Univerziteta u Banjaluci. (ISBN 99938–616–5–0)